

Prof. dr Gorana Krstić
Prof. dr Branko Radulović

SIVA EKONOMIJA U SRBIJI 2017

Procena obima, karakteristike
učesnika i determinante

Beograd, februar 2018.

Izdavač

Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj

Za izdavača

Violeta Jovanović

Autori

Prof. dr Gorana Krstić

Prof. dr Branko Radulović

Recenzent

dr Dušan Vasiljević

Dizajn korica i prelom

Stefan Ignjatović

Štampa

BIROGRAF COMP doo, Beograd

Tiraž

300

© 2018 NALED

Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj

www.naled.rs

Izrada ove publikacije podržana je kroz projekat Reforma javnih finansija, Nemačke razvojne saradnje, koji sprovodi Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH. Korišćenje, kopiranje i distribucija sadržaja ovog dokumenta dozvoljena je isključivo u neprofitne svrhe i uz odgovarajuće naznačenje imena, odnosno priznavanje autorskih prava NALED-a. Učinjeni su svi napori kako bi se osigurala pouzdanost, tačnost i ažurnost informacija iznetih u ovom dokumentu. NALED i GIZ ne prihvataju bilo kakav oblik odgovornosti za eventualne greške sadržane u dokumentu ili nastalu štetu, finansijsku ili bilo koju drugu, proisteklu iz ili u vezi sa korišćenjem ovog dokumenta.

SADRŽAJ

Predgovor	1
Rezime	3
I UVOD	5
II PROCENA SIVE EKONOMIJE U SRBIJI U 2017.	7
2.1. Makroekonomska kretanja i poslovni ambijent	7
2.2. Pregled metoda procene sive ekonomije u Jugoistočnoj Evropi i baltičkim zemljama	9
2.3. Metodologija procene sive ekonomije	12
2.4. Rezultati procene sive ekonomije	16
III SIVA EKONOMIJA U SEKTORU PREDUZEĆA I PREDUZETNIKA	21
3.1. Oblici sive ekonomije i karakteristike učesnika	21
3.2. Tranzicija privrednih subjekata između sive i regularne ekonomije	34
3.3. Pregled ključnih faktora koji utiču na uključivanje u sivu ekonomiju	37
3.4. Determinante uključivanja u sivu ekonomiju	43
3.5. Determinante nivoa uključenosti u sivu ekonomiju	52
IV ZAKLJUČAK	59
Literatura	61
Aneks	64

PREDGOVOR

dr Birger Nerré

viši vođa projekta „Reforma javnih finansija“, GIZ

Sa velikim zadovoljstvom vam predstavljamo studiju *Siva ekonomija u Srbiji 2017: Procena obima, karakteristike učesnika i determinante* koju je NALED sproveo u okviru projekta „Podrška Vladi Srbije u borbi protiv sive ekonomije“ u saradnji sa projektom Nemačke razvojne saradnje Reforma javnih finansija.

Siva ekonomija predstavlja sveprisutni fenomen. Pri tome se ne radi o pojavi karakterističnoj samo za novije vreme. Još 1939. Dušan Jovanović-Jović ustanovio je u radu na temu „Direktni porezi u Jugoslaviji – njihov moral i tehnika“ da je u velikoj meri prisutna utaja poreza (procenio je prisustvo utaje poreza delimično na 80–90%). Deo srpske poreske kulture stoga je i postojeća siva ekonomija.

Suzbijanje sive ekonomije predstavlja veliki izazov za sve vlade sveta, jer ova pojava nigde nije u potpunosti iskorenjena. Prosečan obim sive ekonomije u Evropskoj uniji iznosi oko 18% BDP-a, a npr. u Nemačkoj oko 12%. Doduše,

procene se uvek moraju uzimati s rezervom, pošto se siva ekonomija utvrđuje preko posrednih procena, npr. preko stope energetske potrošnje ili potražnje za novcem. Evropska komisija definiše pojam sive ekonomije kao skup ilegalnih aktivnosti kojima se obavljaju ekonomske transakcije ili skup aktivnosti koje nisu protivzakonite, ali se ne registruju ili prijavljuju, kako bi se na taj način izbeglo plaćanje poreza i nadzor nadležnih organa. Nesporno je da siva ekonomija može u značajnoj meri da bude prisutna u privredi jedne zemlje te da stoga država uopšte ne dođe do dobrog dela novca kojim bi, u suprotnom, mogla da finansira škole, bolnice, puteve, parkove, itd.

Vlada Srbije je vrlo ozbiljno shvatila problem sive ekonomije i nelojalne konkurencije na koji je u proteklim godinama ukazivala privreda i međunarodna zajednica. U decembru 2014. formirano je Koordinaciono telo za suzbijanje sive ekonomije, a godinu dana kasnije usvojen je Nacionalni program i akcioni plan kao prvi

sistemske dokument koji sadrži konkretne mere za efikasniji nadzor nad tokovima sive ekonomije, unapređenje funkcionisanja fiskalnog sistema, smanjenje administrativnog i parafiskalnog opterećenja privrede i građana, i podizanje svesti o značaju suzbijanja sive ekonomije.

Analiza koja se nalazi pred vama je prva studija koja osvetljava stanje sive ekonomije u Srbiji još od 2013. godine. Ona pruža važne uvide u dinamiku kretanja obima sive zone, karakteristike učesnika u sivoj ekonomiji, kao i ključne faktore od kojih zavisi da li će i u kojoj meri privredni subjekti poslovati „ispod radara“. Podaci do kojih se došlo su ohrabrujući jer pokazuju da se u

poslednjih pet godina siva ekonomija smanjila za više od pet procentnih poena među registrovanim preduzećima, sa 21,2% u 2012. na 15,4% u 2017. godini, što znači da sistemski pristup rešavanju ovog problema daje rezultate. Efekti su приметni i na polju jačanja poreskog morala – prema rezultatima istraživanja čak 80% privrednih subjekata smatra da poslovanje u sivoj zoni nije opravdano.

Nadamo se da će Analiza biti od koristi stručnoj javnosti i donosiocima odluka za postavljanje još ambicioznijih ciljeva i osmišljavanje mera koje će doprineti izgradnji fer konkurencije u Srbiji za dobrobit njenih građana i privrede.

REZIME

O bim sive ekonomije je danas na nižem nivou nego pre pet godina. Kod registrovanih privrednih subjekata, u pogledu prometa proizvoda i isplate zarada, siva ekonomija je **smanjena sa 21,2% u 2012. na 15,4% BDP u 2017. godini**. Prema novom anketnom metodu procene „Indeks sive ekonomije“, koji se zasniva na podacima o neprijavljenim zaradama zaposlenih i neprijavljenom profitu preduzeća, dobija se približno isti **obim sive ekonomije od 14,9% BDP**. Ova procena predstavlja donju granicu sive ekonomije, budući da je istraživanje obuhvatilo samo registrovana preduzeća i preduzetnike.

U poređenju sa drugim zemljama gde je primenjen inovirani anketni metod, siva ekonomija u Srbiji (14,9% BDP) je niža nego u Crnoj Gori (24,5%) i Letoniji (20,3%), a približna nivou u Estoniji (15,4%) i Litvaniji (16,5%). Međutim, učešće neregistrovanih preduzeća, koja nisu obuhvaćena ovom procenom, je u Srbiji znatno veće u odnosu na baltičke zemlje – prema proceni

privrednika 17,2% preduzeća u njihovoj delatnosti nije registrovano.

U pogledu strukture sive ekonomije u Srbiji, neformalna zaposlenost, odnosno delimična ili potpuna isplata zarada u gotovini, čine znatno veći deo sive ekonomije nego neprijavljeni poslovni višak (profit). Od 100 dinara sive ekonomije, približno 62 dinara čine neprijavljene plate zaposlenih, a 38 dinara neprijavljeni profit.

Na smanjenje sive ekonomije u ovom petogodišnjem periodu uticalo je više faktora, a to je pre svega poboljšanje poslovnog ambijenta i makroekonomska stabilnost, rast registrovanog BDP-a, oporavak tržišta rada, kao i unapređen rad inspekcija, oštiriya kaznena politika i efikasnija naplata poreskih prihoda.

Panel podaci koji su obuhvatili ista preduzeća u 2012. i 2017. godini ukazuju da do smanjenja sive ekonomije nije došlo samo zbog toga što je znatan broj privrednih subjekata formalizovao svoju aktivnost, već je posledica velike

mobilnosti privrednih subjekata između sive i regularne ekonomije. Tranzicija privrednih subjekata je bila takva da je veći broj privrednih subjekata prešao iz sive ekonomije u regularnu ekonomiju, nego obrnuto, što govori u prilog tome da su se uslovi za poslovanje u formalnom sektoru poboljšali.

Dodatno, čak 86% anketiranih privrednih subjekata prikazalo je dobit dok je samo 25% preduzeća beležilo pad prometa, u odnosu na pad prometa kod gotovo polovine anketiranih u 2012. godini, što potvrđuje pozitivne trendove u makroekonomskom okruženju.

Na smanjenje sive ekonomije uticalo je i unapređenje prevencije i efikasnije sankcije. Očekivanja privrednih subjekata u pogledu verovatnoće otkrivanja nelegalnog poslovanja i percepcija težine sankcije su sada na značajno višem nivou u odnosu na period od pre pet godina. Prema rezultatima analize, kompozitna očekivana verovatnoća da će privredni subjekt

snositi sankcije zbog poslovanja u sivoj ekonomiji (verovatnoće detekcije, kao i verovatnoće da će kazna biti i izrečena i izvršena) u 2017. godini iznosi 24,1%, što je za dve trećine više u odnosu na 2012. godinu (14,5%).

Na kraju, savest je bitan faktor za uključivanje u sivu ekonomiju. Stav privrednih subjekata da je poslovanje u sivoj ekonomiji opravdano značajno utiče na to da li će se, i u kom obimu, privredni subjekt uključiti u sivu ekonomiju. Čak 80% privrednih subjekata u 2017. godini smatra da je takvo poslovanje neopravdano ili uglavnom neopravdano, dok je taj procenat u 2012. bio 72%. Samo 3% privrednih subjekata u 2017. godini smatra da je poslovanje u sivoj zoni uglavnom opravdano, dok je u 2012. godini 8% njih smatralo da je ono uglavnom ili u potpunosti opravdano. Rezultati pokazuju da ulaganja u edukativne kampanje za jačanje porskog morala i svesti građana i privrede o problemu sive ekonomije imaju efekta.

I

UVOD

Krajem 2017. godine Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj (NALED) je uz podršku Nemačke razvojne saradnje, sačinila studiju o sivoj ekonomiji u Srbiji. Urađena je procena obima sive ekonomije u formalnom sektoru (kod registrovanih preduzeća), izdvojene su ključne karakteristike privrednih subjekata koji u njoj učestvuju, kao i faktori koji doprinose tome da li će neko preduzeće poslovati legalno ili u „sivoj zoni“.

Analizirane su determinante koje objašnjavaju verovatnoću da će se privredni subjekt naći u sivoj ekonomiji, pri čemu se za poslovanje u sivoj ekonomiji podrazumeva da je ispunjen jedan od dva uslova – privredni subjekt vrši aktivnosti neprijavljenog radnog angažovanja, odnosno neprijavlivanja ili delimičnog prijavljivanja radnika ili koristi plaćanja u gotovini u slučaju preduzeća koja su u sistemu PDV-a odnosno obavlja plaćanja u gotovini koja nisu prikazana u knjigama.

Za potrebe analize tokom septembra i oktobra 2017. sprovedena je Anketa o uslovima poslovanja u Srbiji na reprezentativnom uzorku od 1.049 registrovanih privrednih subjekata (privredna društva i preduzetnici) na teritoriji Srbije. U proceni obima sive ekonomije korišćena su dva metoda. Prvi je anketni metod koji je uporediv sa poslednjim istraživanjem Fonda za razvoj ekonomske nauke iz 2012. godine. Drugi je unapređeni anketni metod pod nazivom **„Indeks sive ekonomije“** koji je korišćen za procenu sive ekonomije tri baltičke zemlje (Putnis and Sauska, 2015) i Crne Gore (Reilly and Krstić, 2017) – ovaj metod se zasniva na prihodnom obračunu BDP i podacima ankete preduzeća o neprijavljenim zaradama zaposlenih i neprijavljenom profitu preduzeća.

Jedna od prednosti anketnih metoda jeste što, pored makro procene obima sive ekonomije, omogućuju da se identifikuju specifični faktori koji utiču na nivo uključenosti privrednih

subjekata u aktivnosti sive ekonomije, što može biti od koristi za dizajniranje i evaluaciju mera politika za smanjenje sive ekonomije. Procena obima sive ekonomije dobijena je na osnovu indirektnih odgovora ispitanika o uključenosti „drugih preduzeća iz iste delatnosti“ u ove aktivnosti. Karakteristike preduzeća koja se bave sivom ekonomijom kao i specifični faktori koji su statistički značajni za odluku preduzeća da se bavi ovim aktivnostima analizirani su na osnovu njihovog sopstvenog priznanja o uključenosti u neformalno poslovanje.

Siva ekonomija se definiše kao skup svih legalnih tržišnih aktivnosti koje se namerno prikriju od državnih organa (Schneider, Buehn and Montenegro, 2010). To znači da se ne uključuje dohodak ostvaren od proizvodnje ilegalnih roba i usluga, pošto to nije obuhvaćeno definicijom sive ekonomije koja je korišćena u ovom istraživanju.

Procenjena je siva ekonomija registrovanih preduzeća i preduzetnika, budući da je istraživanje obuhvatilo samo preduzeća (i preduzetnike) koji su registrovani kao posebni entiteti.

U drugom poglavlju ovog izveštaja daje se pregled metoda procene sive ekonomije zemalja Jugoistočne Evrope i baltičkih zemalja, sa fokusom na direktne metode, zatim se prikazuje metodologija procene sive ekonomije u Srbiji i dizajn ankete, dok se poslednji deo odnosi na rezultate procene sive ekonomije Srbije. U trećem poglavlju izveštaja analizaju se oblici sive ekonomije prema relevantnim karakteristikama privrednih subjekata, kao i tranzicija preduzeća između sive i regularne ekonomije. Takođe se ocenjuju faktori koji utiču na njihovu odluku da učestvuju u sivoj ekonomiji, kao i faktori koji utiču na nivo njihove uključenosti u sivu ekonomiju. U poslednjem poglavlju daju se zaključci i preporuke.

II

PROCENA SIVE EKONOMIJE U SRBIJI U 2017.

2.1. MAKROEKONOMSKA KRETANJA I POSLOVNI AMBIJENT

Srbija je u poslednjih nekoliko godina ostvarila dobre rezultate koji se ogledaju u postizanju **makroekonomske stabilnosti**, uspešno sprovedenoj **fiskalnoj konsolidaciji**, **rastu BDP** (koji je bio nešto niži od proseka zemalja u okruženju), stabilizaciji inflacije na niskom nivou i poboljšanju na tržištu rada. Mere fiskalne konsolidacije, koja je započeta krajem 2014. godine, obuhvatale su smanjenje penzija i plata u javnom sektoru, povećanje određenih poreza i akciza, ali je pored toga došlo i do velikog povećanja naplate javnih prihoda. Prvi put posle dužeg niza godina, ostvaren je fiskalni suficit, pored ostalog, i zbog znatno **veće naplate javnih prihoda** od planirane. Najveći doprinos značajnom rastu javnih prihoda imala je efikasnija naplata poreza,

zahvaljujući sprovedenim merama za suzbijanje sive ekonomije koje je Poreska uprava realizovala na terenu (Petrović, Brčerević, Minić, 2017). Efikasnost naplate prihoda od PDV značajno je poboljšana od 2013, a najveći rast je ostvaren u 2016. godini (FREN, 2017), što je posledica bolje kontrole poreskih obveznika, oštrije kaznene politike, kao i edukacije poreskih obveznika. Pored toga, poboljšanje trendova na tržištu rada, kroz rast formalne zaposlenosti, doveo je do povećanja prihoda od doprinosa za socijalno osiguranje u odnosu na inicijalni plan.

Podaci Ankete o radnoj snazi ukazuju na **oporavak tržišta rada** od 2012. godine, koji se ogleda u značajnom rastu stope zaposlenosti i smanjenju stope nezaposlenosti. Stopa zaposlenosti je porasla sa 50,7% u 2014. na 59,2% u III kvartalu 2017. godine, a stopa nezaposlenosti se smanjila u istom periodu sa 19,9% na 13,5%. Stopa neformalne zaposlenosti¹

---

¹ Neformalno zaposleni prema definiciji Republičkog zavoda za statistiku obuhvataju zaposlene u neregistrovanim preduzećima, zaposlene u registrovanim preduzećima bez ugovora, kao i pomažuće članove domaćinstva.

ostala je takoreći nepromenjena (21,2% u 2014. i 21,8% u III kvartalu 2017), dok je povećano učešće nestandardnih oblika zaposlenosti, posebno privremeno zaposlenih radnika, što ukazuje da sa rastom ukupne zaposlenosti nije došlo do poboljšanja kvaliteta zaposlenosti.

Značajan napredak u **poboljšanju poslovne klime** ostvaren je, pre svega pojednostavljenjem procedure za otvaranje novih preduzeća, smanjenjem vremena i troškova pokretanja biznisa, pojednostavljenjem procedure izvršavanja ugovora, reformama u oblasti izdavanja građevinskih dozvola i inspeksijskog nadzora, ukidanjem parafiskalnih nameta, kao i reformom u oblasti tržišta rada u cilju smanjenja troškova otpuštanja radnika i pojednostavljenja zapošljavanja. Prema istraživanju Svetske banke *Doing Business 2018* (World Bank, 2017) Srbija se nalazi na 43. mestu na listi od 190 zemalja i tako je, u poređenju sa prošlom godinom, ostvarila dodatni napredak za 4 mesta, pre svega zbog reformi u oblasti izdavanja građevinskih dozvola. U odnosu na 2012. godinu kada je vršeno prethodno merenje sive ekonomije, ovaj napredak je daleko veći, i iznosi čak 49 mesta.

Pozitivni rezultati u makroekonomskoj stabilnosti i u kreiranju boljeg poslovnog ambijenta vidljivi su i na osnovu vrednosti Indeksa globalne konkurentnosti prema izveštaju Svetskog ekonomskog foruma za 2017. godinu. Prema vrednosti ovog indeksa, Srbija je napredovala za 12 mesta u odnosu na prošlu godinu, ali je i dalje

relativno loše rangirana (78. pozicija od 139 zemalja) zbog slabe tržišne efikasnosti, poslovne sofisticiranosti, institucija i kapaciteta za inovacije. Kao ograničavajuće faktore za poslovanje u Srbiji, prema rezultatima Ankete o uslovima poslovanja privrednih subjekata u Srbiji iz 2017. godine, privrednici navode slabu kupovnu moć stanovništva (53%), visoke poreske stope (41%), česte promene propisa koje prate nepotrebni troškovi (35%), kao i pristup finansiranju (31%). Pored toga, opšti uslovi poslovanja koji se odnose na efikasnu zaštitu svojine i ugovora, ravnopravan tretman učesnika na tržištu i finansijsku disciplinu još uvek nisu vidno poboljšani.

Iako je Srbija ostvarila značajne reforme u različitim oblastima, jedna od najvećih prepreka u poslovanju je i dalje **konkurencija neformalnog sektora**. Međutim, prema rezultatima Ankete o uslovima poslovanja preduzeća u Srbiji iz 2017. godine, procenat privrednika koji je naveo da nema smanjene godišnje prihode zbog postojanja neloyalne konkurencije neformalnog sektora je veći u odnosu rezultate dobijene iz iste ankete sprovedene 2012. godine (25% u odnosu na 17,8%). Prema Anketi o stavovima građana o sivoj ekonomiji iz 2017. godine, prevladava izvestan optimizam kada je u pitanju smanjenje sive ekonomije. Znatno više građana smatra da se siva ekonomija smanjila od onih koji smatraju da je došlo do povećanja sive ekonomije (51% prema 27%), dok 22% građana nije znalo da oceni. Slični rezultati dobijeni su i prema pomenutoj Anketi preduzeća.

Približno trećina menadžera/vlasnika preduzeća (33%) percipira da se siva ekonomija smanjila u poslednjih 5 godina, 19% smatra da je porasla, 39% da je ostala na istom nivou, dok 9% ispitanika ne zna ili odbija da odgovori.

Prethodne procene sive ekonomije Srbije odnosile su se na 2010. i 2012. godinu (Schneider et al. 2015). Obim sive ekonomije (u procentu od BDP) za 2010. godinu procenjen je u rasponu od 23,6% primenom HTC metoda do 30% korišćenjem MIMIC metoda, dok je siva ekonomija u 2012. godini procenjena na 21% BDP na osnovu podataka ankete o neformalnom poslovanju preduzeća. **U ovom izveštaju, obim sive ekonomije u 2017. godini procenjen je anketnim metodom koji je korišćen za procenu sive ekonomije 2012. godine da bi se omogućilo poređenje u ovom petogodišnjem periodu. Takođe, obim sive ekonomije je po prvi put procenjen i korišćenjem novog metoda pod nazivom „Indeks sive ekonomije“** koji je korišćen za procenu sive ekonomije tri baltičke zemlje (Estonija, Letonija i Litvanija) (Putnis and Sauska, 2015) i Crne Gore (Reilly and Krstić, 2017). Ovaj metod se zasniva na prihodnom obračunu BDP i podacima ankete preduzeća o neprijavljenim zaradama zaposlenih i neprijavljenom profitu preduzeća.

2.2. KRATAK PREGLED METODA PROCENE SIVE EKONOMIJE ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE I BALTIČKIH ZEMALJA

Procene sive ekonomije zemalja jugoistočne Evrope uglavnom su se zasnivale na indirektnim metodama koji polaze od saznanja da obavljanje ekonomskih aktivnosti, bilo registrovanih ili neregistrovanih, ostavlja vidljive tragove u različitim oblastima, kao što je potrošnja električne energije, korišćenje gotovine, obim transakcija, stope aktivnosti i slično. Ovi metodi najčešće polaze od ekonomskih i drugih indikatora koji u sebi sadrže efekte sive ekonomije, jer se po svojoj prirodi (definiciji) odnose na ukupnu ekonomsku aktivnost (registrovanu i neregistrovanu), pa se siva ekonomija procenjuje oduzimanjem registrovane ekonomske aktivnosti od stvarne, ukupne ekonomske aktivnosti.

Veličina i kretanje sive ekonomije u zemljama centralne i istočne Evrope procenjuje se ovim metodama od kraja osamdesetih godina, počevši od radova Kaufmana i Kaliberde (Kaufmann and Kaliberda, 1996), Džonsona (Johnson et al., 1997) i Lacka (Lacko, 2000). Ovi autori su koristili metod fizičkog inputa (potrošnje električne energije) koji se zasniva na pretpostavci da je dinamika potrošnje električne energije dobar indikator kretanja ukupnog BDP, pa je razlika u kretanju ukupnog BDP (uključujući sivu ekonomiju) i registrovanog BDP posledica postojanja sive ekonomije. Navedene

studije se kritički razmatraju u radovima Krstić (Krstić, 2002) i Beljua (Belew, 2003), gde se zastupa stav da u neregularnim ekonomskim uslovima ovaj metod ne daje dobre rezultate i da je procenjena veličina sive ekonomije u velikoj meri istorijski fenomen (vezan za komunističku prošlost svih navedenih zemalja), kao i da je u određenoj meri određuju institucionalni činiooci.

Kristi i Holcner (2004) analizirali su zemalje iz regiona jugoistočne Evrope (SEE) i srednje i istočne Evrope i Baltika (CEB). Njihov pristup se zasniva na principu poštovanja poreskih propisa kod domaćinstava (*household tax compliance*, HTC metod) i podataka potrošnje domaćinstava i ukupnih prihoda države od poreza na dohodak građana i doprinosa za socijalno osiguranje. Stopa sive ekonomija u sektoru domaćinstva, definisana kao učešće neprijavljenog dohotka domaćinstava u BDP-u, izračunava se kao razlika između ukupnog, oporezivog, dohotka domaćinstava i prijavljenog i oporezovanog dohotka domaćinstava. Siva ekonomija u Srbiji za 2010. godinu takođe je procenjena korišćenjem ovog metoda (Schneider et al. 2015).

U većini indirektnih metoda kojima je procenjivan obim sive ekonomije razmatrao se samo jedan indikator koji pokazuje sve njene efekte. Međutim, posledice sive ekonomije javljaju se istovremeno na tržištima proizvodnje, radne snage i novca. Višestruki uzroci koji određuju obim sive ekonomije uzeti su u obzir samo u pojedinim studijama koje primenjuju monetarni

pristup, koje obično razmatraju jedan uzrok – poresko opterećenje.

Nasuprot većini indirektnih metoda koji se baziraju samo na jednom indikatoru sive ekonomije, u MIMIC (Multiple Indicator Multiple Causes) modelu obuhvataju se višestruki uzroci postojanja i rasta sive ekonomije (npr. poresko opterećenje, regulatorno opterećenje, poreski moral, nezaposlenost itd), kao i višestruki efekti sive ekonomije ili indikatora (npr. stopa aktivnosti, nedeljni časovi rada, itd). MIMIC model tretira obim sive ekonomije kao latentnu „neopaženu“ varijablu, a strukturne jednačine povezuju sivu ekonomiju sa njenim uzrocima i indikatorima. Na osnovu raspoloživih podataka o uzrocima i indikatorima, koeficijenti modela se ocenjuju metodom maksimalne verodostojnosti. Ovaj metod korišćen je za procenu sive ekonomije zemalja centralne i istočne Evrope (Schneider, Buehn and Montenegro, 2010; Vesna Garvanlieva, Vlatko Andonov and Marjan Nikolov 2012) uključujući i Srbiju (Schneider et al., 2015). Ostali indirektni metodi, metod transakcija, metod tražnje gotovine, metod razlike između dohotka i potrošnje domaćinstva manje su korišćeni u proceni sive ekonomije zemalja Jugoistočne Evrope.

Prednost indirektnih metoda je što njihova primena ne zahteva previše vremena i novca, i što se relativno lako mogu primeniti za poređenje sive ekonomije po zemljama i/ili tokom vremena. Glavna ograničenja ovih metoda su (Putnins and Sauka, 2014):

- (a) nije jasno koji deo sive ekonomije je obuhvaćen;
- (b) veoma često se zasnivaju na uprošćenim pretpostavkama;
- (c) metodi nisu stabilni, pa promena pretpostavki značajno utiče na dobijene rezultate.

Do nedavno, direktni metodi koji se zasnivaju na direktnim anketnim podacima ili na podacima statistike o prihodima poreskih obveznika, nisu obilato korišćeni za procenu sive ekonomije. Većina istraživanja bazirala se na anketama domaćinstva (Brugt Kazemier and Rob van Eck 1992, Reilly and Krstić 2003; Jan Hanousek and Filip Palda 2004; Klarita Gerxhani 2007; European Commission 2007, 2014; SELDI, 2016), a znatno manje istraživanja se zasnivalo na anketama preduzeća u analizi karakteristika i determinanti njihovog uključivanja u aktivnosti sive ekonomije (Colin Williams 2006; Lindsay M. Tedds 2010; John Hudson et al. 2012; Putninš and Sauka 2012, 2015). Prema našem saznanju, samo nekoliko novijih studija koristilo je ankete preduzeća za procenu sive ekonomije.

Putninš i Sauka (2012, 2015, 2016) su razvili metod za procenu sive ekonomije tri baltičke zemlje (Estonija, Letonija i Litvanija), koji se zasniva na prihodnom metodu obračuna BDP i podacima ankete preduzeća o neprijavljenim zaradama zaposlenih i neprijavljenom profitu preduzeća. Ovaj metod primenjen je u proceni sive ekonomije Crne Gore i delimično Srbije (Reilly i Krstić, 2017). Istraživanje sive ekonomije

Srbije iz 2012. godine (Krstić i Schneider 2015) bazirano je na sličnoj metodologiji prema kojoj su dva najvažnija oblika sive ekonomije, neprijavljene zarade i nelegalni promet proizvoda, korišćeni za makro procenu sive ekonomije na osnovu anketnih podataka o neformalnom poslovanju preduzeća. Centar za istraživanje demokratije u Bugarskoj (2016) definisao je indeks sive ekonomije preduzeća, na osnovu anketnih podataka, koji uključuje nekoliko komponenata, a jedna od njih je obim sive ekonomije koji je baziran na subjektivnoj percepciji predstavnika preduzeća o veličini sive ekonomije u zemlji i u njihovoj delatnosti.

Iako primena direktnih metoda mnogo košta i zahteva puno vremena, direktni metodi otklanjaju mnoge nedostatke indirektnih metoda. Prvo, mogu se primenjivati u zemljama u tranziciji gde većina indirektnih metoda ne pruža pouzdane procene sive ekonomije, budući da se oslanjaju na mnoge pretpostavke koje najčešće nisu ispunjene. Drugo, uporedivost sive ekonomije između zemalja i tokom vremena može se postići korišćenjem skupa standardizovanih anketnih pitanja za merenje aktivnosti sive ekonomije. To može biti veoma korisno za dizajniranje i evaluaciju mera politike za smanjenje sive ekonomije tokom vremena. Treće, ovaj metod daje podatke o strukturi sive ekonomije (između sektora, regiona i drugih karakteristika privrednih subjekata koji ih obavljaju) i determinantama uključivanja preduzeća u sivu ekonomiju, što može biti od

koristi za donosiocje politika. Na kraju, još jedna prednost ovog metoda je brza dostupnost podataka procene, čak pre samog obračuna BDP za godinu u kojoj je anketa sprovedena. Nedostatak direktnih metoda koji se zasnivaju na anketama je potcenjivanje sive ekonomije koje se može javiti zbog delimičnog ili potpunog prikrivanja ovih aktivnosti od strane ispitanika. U narednom delu pokazaćemo kako se ovaj problem može delimično otkloniti.

2.3. METODOLOGIJA PROCENE SIVE EKONOMIJE

Dizajn ankete

Procena sive ekonomije u Srbiji zasniva se na anketi o uslovima poslovanja preduzeća. **Anketa je sprovedena tokom septembra i oktobra 2017. godine na teritoriji Srbije, a uzorak je obuhvatio 1.049 privrednih subjekata, odnosno 540 privrednih društava i 509 preduzetnika.** Većina ispitanika su bili vlasnici ili menadžeri privrednih subjekata. Podaci su prikupljeni metodom licem u lice.

Anketa je sprovedena na jednoetapnom stratifikovanom uzorku privrednih subjekata. Uzorački okvir je zasnovan na listi svih aktivnih privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) registrovanih u Agenciji za privredne registre (baza za 2016. godinu). Stratumi su definisani na

osnovu regiona, sektora ekonomske aktivnosti i veličine privrednog subjekta prema broju zaposlenih. Alokacija uzorka po stratumima je proporcionalna veličini stratumima. Podaci su reprezentativni na nacionalnom nivou i po navedenim stratumima (region, delatnost i veličina privrednog subjekta). **Realizovani uzorak je obuhvatio 461 privredni subjekat koji je učestvovao u istoj anketi sprovedenoj 2012. godine, što omogućuje praćenje promene njihovog statusa u periodu od 5 godina (2012–2017).**

Kako bi se smanjio uticaj prikrivanja neregularnog poslovanja na rezultate ankete, sadržina pitanja u upitniku, njihov redosled i formulacija, kao i pristup anketara, prilagođeni su tako da što manje utiču na pristrasnost ispitanika. Korišćene su razne tehnike koje su se u prethodnim istraživanjima pokazale kao dobre u dobijanju što iskrenijih odgovora (npr. Kazemier and van Eck, 1992; Hanousek and Palda, 2004, Krstić i dr. 1998, Gerxhani, 2007, Krstić i Schneider 2015). To znači, pored ostalog, da se ispitanici postupno uvode u pitanja koja su najosetljivija, koja obično slede posle manje osetljivih pitanja. Naziv ankete „Anketa o uslovima poslovanja preduzeća (privrednih društava i preduzetnika) u Srbiji“ takođe je pažljivo formulisan tako da ne izaziva negativan stav potencijalnih ispitanika.

Pored pitanja koja se odnose na uključenost anketiranog preduzeća u pojedine oblike sive ekonomije, postavljena su i pitanja koja se odnose na subjektivan stav vlasnika/direktora

preduzeća o uključenosti drugih preduzeća iz iste delatnosti u te aktivnosti. Ovaj pristup je opisan kao metod koji daje iskrenije odgovore (Gerxhani, 2007) i korišćen je u istraživanju Hanousek and Palda (2004), Sauka (2008), kao i Putninš i Sauka (2012). Kod najvažnijih oblika sive ekonomije, ista pitanja su postavljena vlasniku/direktoru preduzeća o uključenosti sopstvenog preduzeća u aktivnosti sive ekonomije kao i o uključenosti drugih preduzeća iz iste delatnosti prema njegovoj subjektivnoj oceni. Istraživanje Sauka (2008), kao i Krstić i Schneider (2015) su pokazala da iako se pitanja postavljaju indirektno, odgovori vlasnika/direktora se mogu odnositi na konkretno preduzeće koje predstavlja.

Upitnik se sastoji iz nekoliko modula. Prvi modul se odnosi na opšte informacije o preduzeću, kao što su tip, veličina, svojinska struktura, godina osnivanja, delatnost, vrednost profita i prodaje i sl. Drugi modul prikuplja informacije o poslovanju preduzeća i problemima sa kojima se susreću, polazeći od manje osetljivih pitanja pa do onih osetljivijih koja se odnose na uključenost sopstvenog preduzeća i drugih preduzeća iz iste delatnosti u aktivnosti sive ekonomije. Treći modul obuhvata pitanja koja se odnose na tržišnu poziciju preduzeća u odnosu na konkurente. Četvrti modul upitnika se odnosi na uzroke neformalnog poslovanja i motive učesnika, kao i na sposobnost poreske uprave i inspeksijskih organa da otkriju i kazne učesnike

sive ekonomije, dok poslednji modul obuhvata pitanja koja se odnose na predloge za politiku smanjenja neformalnog poslovanja. Najveći broj pitanja su identična kao u prethodnoj Anketi koja je sprovedena 2012. godine.

Anketom su obuhvaćena samo preduzeća i preduzetnici koji su registrovani kod Agencije za privredne registre, dok neregistrovana preduzeća i/ili mala privatna preduzeća koja nisu formalno konstituisana kao pravni entiteti, nisu obuhvaćena. To znači da je obuhvaćen samo jedan deo sive ekonomije, i to onaj koji se odnosi na formalni sektor (registrovana preduzeća). **Prema procenama vlasnika/menadžera o procentu neregistrovanih preduzeća u njihovoj delatnosti, učešće takvih preduzeća je 17,2%, što je približno procentu registrovanih preduzeća koji se bave sivom ekonomijom** (vidi poglavlje 3). Treba imati u vidu da procene ILO (2011) skoro svih zemalja sveta, kada je u pitanju neformalna zaposlenost, govore da zaposlenost u neregistrovanim preduzećima nadmašuje neformalnu zaposlenost u registrovanim preduzećima i domaćinstvima.

Metodi procene

Različiti metodi procene imaju različit obuhvat sive ekonomije, pa poređenje ima smisla samo u slučaju korišćenja istog metoda. Zbog toga smo u ovom izveštaju koristili dva metoda za procenu sive ekonomije. Prvi je anketni metod

koji je uporediv sa 2012. godinom, a drugi je nov anketni metod koji se prvi put koristi za procenu sive ekonomije u Srbiji. Oba metoda polaze od indirektnih odgovora ispitanika o neformalnom poslovanju „drugih preduzeća u istoj delatnosti“, ali procenjene komponente sive ekonomije nisu iste, kao ni sam način njihovog obračuna u odnosu na BDP.

Anketni metod iz 2012.

Ovaj metod je primenjen za procenu sive ekonomije u 2012. godini (Schneider et al. 2015) i omogućuje poređenje obima sive ekonomije u 2017. sa 2012. godinom. Zasniva se na metodologiji prema kojoj su dva važna oblika sive ekonomije, neprijavljene zarade i nelegalni promet proizvoda, korišćeni za makro procenu sive ekonomije na osnovu anketnih podataka o neformalnom poslovanju preduzeća u Srbiji. Ova dva oblika sive ekonomije procenjena su na osnovu pitanja koja se odnose na subjektivan stav vlasnika/menadžera preduzeća o uključenosti drugih preduzeća iz iste delatnosti u ove aktivnosti.

U narednom koraku je procenjeni iznos ova dva oblika sive ekonomije izračunat u procentu od BDP. Da bi se dobio odnos neprijavljenih zarada prema bruto dodatoj vrednosti (BDV) korišćeno je učešće zarada preduzeća u ukupnim zaradama, kao i učešće zarada u BDV. Da bi se dobio odnos neprijavljenog prometa prema BDV

korišćeno je učešće BDV preduzeća u ukupnoj BDV i pretpostavka da je učešće preduzeća u ukupnom prometu proizvoda približno jednako učešću BDV preduzeća u ukupnoj BDV.

Unapređen anketni metod („Indeks sive ekonomije“)

Ovaj metod koji se po prvi put koristi u proceni sive ekonomije Srbije je primenjen u istraživanju Putninš i Sauka (2012, 2016) za procenu sive ekonomije tri baltičke zemlje i istraživanju Krstić and Reilly (2017) za procenu sive ekonomije Crne Gore. On se zasniva na prihodnom metodu obračuna BDP i podacima ankete preduzeća o neprijavljenim zaradama zaposlenih i neprijavljenom profitu preduzeća.

BDP prema prihodnom metodu čine bruto plate zaposlenih i bruto poslovni višak i mešoviti dohodak (profit preduzeća). Prema tome, **siva ekonomija se može proceniti kao zbir neprijavljenih naknada zaposlenih i neprijavljenog profita preduzeća.** Neprijavljene zarade zaposlenih obuhvataju zarade neregistrovanih zaposlenih (zaposleni bez ugovora), kao i zarade registrovanih radnika kojima je deo plate isplaćen u gotovini (bez plaćanja poreza i doprinosa za socijalno osiguranje).

Podaci o ovim komponentama sive ekonomije mogu se dobiti iz ankete privrednih subjekata, budući da su anketirani menadžeri ili vlasnici preduzeća najbolje upoznati sa ovim

aktivnostima, i kada je u pitanju sopstveno preduzeće, i kada su u pitanju druga preduzeća u istoj delatnosti. Ankete stanovništva su pogodne za izračunavanje samo prve komponente sive ekonomije, jer najčešće sadrže podatke o zaposlenima bez ugovora, kao i podatke o zaposlenima sa ugovorom kojima se deo plate isplaćuje u gotovini. Međutim, druga komponenta se može proceniti samo na osnovu podataka ankete menadžera/vlasnika preduzeća. Zbog toga je Anketa o uslovima poslovanja preduzeća (privrednih društava i preduzetnika) u Srbiji koncipirana tako da sadrži sva neophodna pitanja za procenu sive ekonomije po ovom metodu, po uzoru na upitnik korišćen u Crnoj Gori za procenu sive ekonomije po tom metodu.

U prvom koraku, neprijavljeni poslovni višak (profit) privrednog subjekta i ($NPpv_i$) procenjen je direktno na osnovu pitanja iz ankete². Neprijavljene naknade zaposlenih sastoje se iz dve komponente: neprijavljanja dela zarada (plata) zaposlenih koja se isplaćuje u gotovini

(NPp_i) i dela neprijavljenih zaposlenih radnika (NPz_i) kojima se celokupna zarada isplaćuje u gotovini. Pretpostavlja se da su zarade neprijavljenih radnika u proseku jednake zaradama prijavljenih radnika. Uzimajući u obzir obe komponente na osnovu odgovarajućih pitanja iz upitnika³, ukupna neprijavljena proporcija naknada zaposlenih ($NPnz_i$) je:

$$NPnz_i = 1 - (1 - NPp_i)(1 - NPz_i) \quad (1)$$

U sledećem koraku definiše se ponderisani prosek neprijavljenog ličnog i poslovnog dohotka za svakog privrednog subjekta koji predstavlja procenu neprijavljene (sive) proporcije dohotka privrednog subjekta:

$$Sivaproporcija_i = \alpha NPnz_i + (1 - \alpha) NPpv_i \quad (2)$$

gde je α odnos naknada zaposlenih i zbira naknada zaposlenih i bruto poslovnog viška privrednih subjekata. Ponderisanje prosečnih neprijavljenih vrednosti umesto korišćenje običnog

2 Pitanje glasi: „Molim Vas približno procenite procenat neprijavljanja poslovnog viška (profita) od strane preduzeća/preduzetnika u Vašoj delatnosti?“

3 To su sledeća dva pitanja:

P1. „Neki ljudi kažu da se jednom delu radnika koji rade u preduzećima poput Vašeg, u Vašoj delatnosti uplaćuju doprinosi samo na jedan deo plate, a da ostatak na koji se ne plaćaju pripadajući porezi i doprinosi primaju u gotovini. Šta mislite, na koji deo ukupne zarade se, u proseku, ne uplaćuju pripadajući porezi i doprinosi u preduzećima poput Vašeg u istoj delatnosti?“

P2. „Vaše procene su nam jako važne. Po Vašoj proceni, od ukupnog broja radnika koji su angažovani u istoj delatnosti kojom se vaše preduzeće bavi (organizacijama, institucijama), kom procentu radnika se uplaćuju puni doprinosi na plate, za koliko se uplaćuju samo delimično doprinosi na plate, a za koliko se uopšte ne uplaćuju doprinosi?“

proseka ovih vrednosti je važno kako bi indeks sive ekonomije mogao biti interpretiran kao proporcija BDP⁴.

U poslednjem koraku, indeks sive ekonomije zemlje dobija se kao ponderisani prosek neprijavljene proizvodnje (*siva proporcija_i*) privrednih subjekata u reprezentativnom uzorku.

$$INDEXse = \sum_{i=1}^N w_i Sivaproporcija_i \quad (3)$$

Ponderi w_i predstavljaju relativan doprinos svakog privrednog subjekta formiranju BDP, koji se aproksimiraju relativnim iznosom isplaćenih zarada privrednog subjekta, odnosno, učešćem isplaćenih zarada privrednog subjekta u ukupnoj sumi zarada svih privrednih subjekata u reprezentativnom uzorku. Kao i u prethodnom koraku, ova ponderacija obezbeđuje da indeks sive ekonomije odražava proporciju BDP.

2.4. REZULTATI PROCENE SIVE EKONOMIJE

Anketni metod iz 2012.

Procena sive ekonomije u oblasti zarada, prema rezultatima Ankete o uslovima poslovanja preduzeća, zasniva se na proceni dela zarada preduzeća na koji se ne uplaćuju porezi i doprinosi, koja u 2017. godini iznosi 16,8%. Pošto je učešće zarada preduzeća u ukupnim zaradama u 2014. godini iznosilo 67%, a zarade preduzeća čine 51,9% bruto dodate vrednosti (BDV) (RZS, 2017), dolazimo do procene sive ekonomije u oblasti zarada od 5,9% BDP⁵.

Procena sive ekonomije u oblasti prometa proizvoda zasniva se na proceni nelegalnog prometa kod preduzeća, odnosno učešću gotovinskih plaćanja u odnosu na ukupna plaćanja, koja u 2017. godini iznose 15,8%. Imajući u vidu da je učešće BDV preduzeća u ukupnoj BDV u 2014. godini iznosilo 59,5% i polazeći od pretpostavke da je učešće preduzeća u ukupnom prometu proizvoda približno jednako učešću BDV preduzeća u

4 Na primer, pretpostavimo da stvarni BDP od 100 jedinica čine plate zaposlenih koje iznose 80 i poslovni višak od 20. Pretpostavimo da su plate potcenjene za 50%, a poslovni višak za 10% što daje registrovani BDP od 40+18=58. U ovom primeru siva ekonomija iznosi 42% stvarnog BDP, što je $(100-58)/100$. Ponderisani prosek ove dve proporcije predstavlja procenu sive ekonomije: $(0.8)(50\%)+(1-0.8)(10\%)=42\%$.

5 Ovaj podatak je u drugom metodu („Indeks sive ekonomije“) korigovan da uzme u obzir procenat radnika bez ugovora čije se zarade u celosti isplaćuju u gotovini, polazeći od pretpostavke da ispitanici njih nisu obuhvatili, već samo prijavljene radnike čiji se deo zarade isplaćuje u gotovini. U tom slučaju je procenat zarada koji se isplaćuje u gotovini znatno veći, pa je i agregatna procena sive ekonomije u domenu zarada veća u odnosu na BDP. Detaljnije o ovoj metodologiji vidi: Putninš, T. J and Sauka, A. (2011). „The size and determinants of shadow economies in the Baltic States“, *Baltic Journal of Economics* 11(2).

TABELA 1. Obim sive ekonomije Srbije (u % od BDP) na osnovu različitih metoda, 2010–2017.

Metod procene	Godina	Siva ekonomija u % BDP
HTC metod	2010.	23,6
MIMIC metod	2010.	30,1
Direktan anketni metod	2012.	21,2
Direktan anketni metod	2017.	15,4

Izvor: Procene za 2010–2012. prema Schneider at al. (2015).

ukupnoj BDV, dolazimo do procene sive ekonomije preduzeća u oblasti prometa od 9,5% BDP.⁶

Korišćenjem anketnog metoda koji je primenjen u prethodnoj studiji (Schneider at al. 2015), obim sive ekonomije u oblasti zarada i prometa proizvoda u Srbiji u 2017. je procenjen na 15,4% BDP (Tabela 1), što predstavlja smanjenje od oko 6 procentnih poena u odnosu na 2012. godinu.

Unapređen anketni metod („Indeks sive ekonomije“)

Siva ekonomija u Srbiji za 2017. godinu procenjena je takođe korišćenjem unapređenog anketnog metoda, kao što je objašnjeno u metodološkom delu. Koeficijent α iz jednačine 2 (deo 2.3), koji predstavlja odnos naknada zaposlenih i zbiru naknada zaposlenih i bruto poslovnog viška

privrednih subjekata izračunat je na osnovu prihodnog metoda obračuna BDP Srbije (Republički zavod za statistiku – RZS, 2017). Indeks sive ekonomije dobijen iz jednačine (3) odnosi se na ekonomsku aktivnost četiri institucionalna sektora⁷. Anketa je pored nefinansijskih i finansijskih preduzeća, opšte države koja je dominantno predstavljena javnim preduzećima, obuhvatila i preduzetnike koji spadaju u sektor domaćinstva.

Siva ekonomija u Srbiji procenjena na osnovu unapređenog anketnog metoda iznosi 14,9% BDP u 2017. godini. Iako direktni metodi koji se zasnivaju na anketi predstavljaju donju granicu sive ekonomije (Feld and Schneider 2010), zbog prirode pojave koja se ispituje, smatramo da prikazana procena nužno ne predstavlja donju granicu, jer za procenu komponenata sive ekonomije nisu korišćena pitanja koja se odnose na sopstveno preduzeće, već za „druga preduzeća u

⁶ Zbog uporedivosti sa 2012. godinom procena je rađena za nefinansijski i finansijski sektor preduzeća.

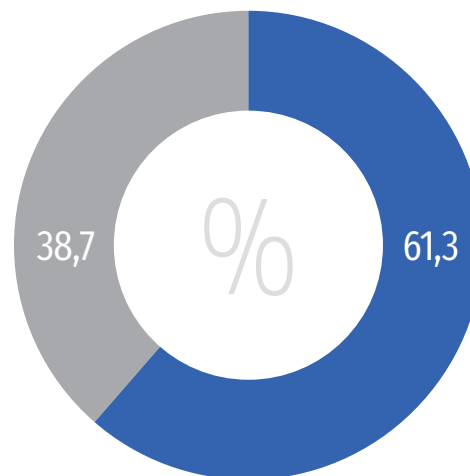
⁷ Sektor neprofitnih institucija koje pružaju usluge domaćinstvima nije obuhvaćen.

istoj delatnosti“. Potreba prikrivanja podatka koji se odnose na druga preduzeća je znatno manja u odnosu na potrebu prikrivanja kada je u pitanju sopstveno preduzeće, pa je uobičajeno da su svi oblici sive ekonomije znatno više zastupljeni kada su u pitanju „druga“ preduzeća u istoj delatnosti nego kada je u pitanju sopstveno preduzeće (Reilly i Krstić 2017). Međutim, ovo poređenje nije izvršeno zbog malog broja ispitanika koji su odgovorili na pitanje o uključenosti sopstvenog preduzeća u aktivnosti sive ekonomije (tj. na pitanje o procentu zarade koja nije prijavljena), a pitanje o procentu neprijavlivanja profita preduzeća nije postavljeno za sopstveno preduzeće, već samo za druga preduzeća, imajući u vidu da se radi o veoma osetljivom indikatoru.

Na grafikonu 1 prikazane su komponente sive ekonomije u Srbiji u 2017. godini prema prikazanom metodu procene. Neprijavljene plate zaposlenih, odnosno delimična ili potpuna isplata zarada u gotovini (u slučaju neregistrovanih zaposlenih), čine znatno veći deo sive ekonomije nego neprijavljeni poslovni višak (profit). **Od 100 dinara sive ekonomije, približno 62 dinara čine neprijavljene plate zaposlenih, a 38 dinara neprijavljeni profit.**

Tabela 2 prikazuje obim sive ekonomije Srbije i zemalja u kojima je siva ekonomija procenjena po istom metodu. Siva ekonomija Srbije (u procentu od BDP) je niža nego u Crnoj Gori i Letoniji, a približna nivou u Estoniji i Litvaniji. Međutim, treba imati u vidu da je procenjeno

GRAFIKON 1. Komponente sive ekonomije, Srbija, 2017

- Neprijavljene naknade zaposlenih
- Neprijavljeni profit

Izvor: Proračun autora. Anкета o uslovima poslovanja preduzeća (privrednih društava i preduzetnika) u Srbiji, 2017. Ipsos i NALED.

učešće neregistrovanih preduzeća u ukupnom broju preduzeća znatno veće u Srbiji nego u baltičkim zemljama, što nije obuhvaćeno ovim metodom. U Srbiji je **procenjeno učešće neregistrovanih preduzeća prema mišljenju vlasnika/menadžera u njihovoj delatnosti 17,2%**, dok je u Letoniji 5,4%, Litvaniji 6,2% i Estoniji 7,6%. Takođe, treba imati u vidu da je obuhvat sive ekonomije različit po zemljama, jer se procene sive ekonomije Srbije i Crne Gore odnose na sve institucionalne sektore, a procene baltičkih

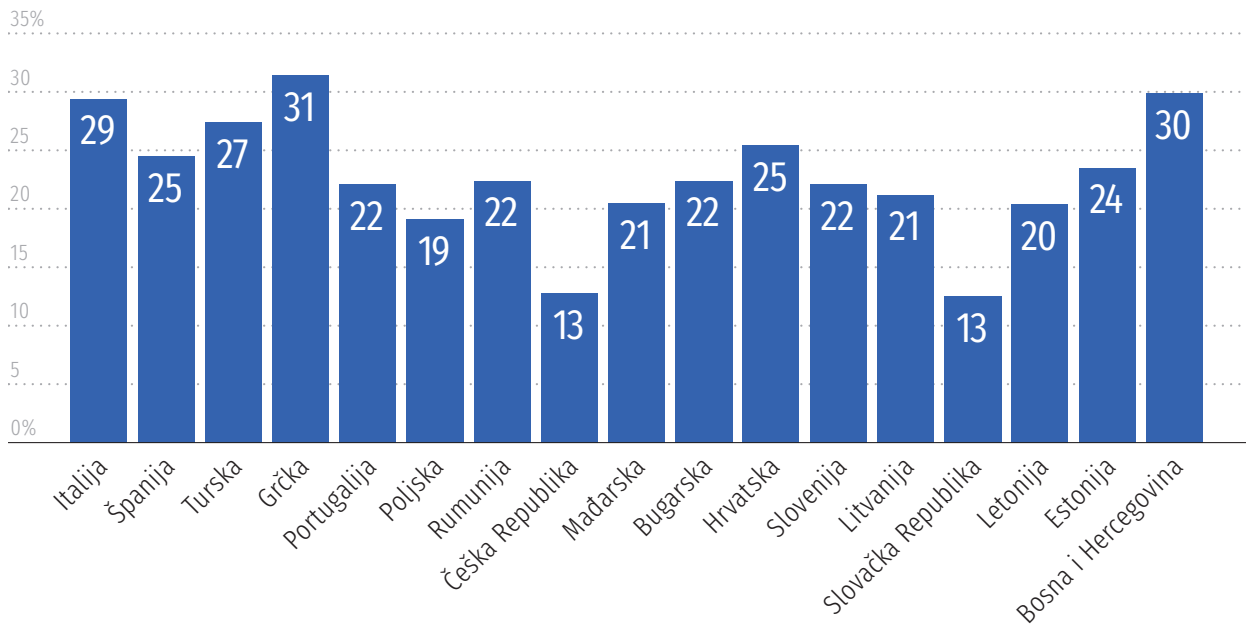
TABELA 2. Procena sive ekonomije u Srbiji i izabranim zemljama primenom direktnog anketnog metoda procene („indeks sive ekonomije“)

Država	Godina	Siva ekonomija u % BDP
Srbija	2017.	14,9
Crna Gora	2014.	24,5
Estonija	2016.	15,4
Letonija	2016.	20,3
Litvanija	2016.	16,5

Izvor: Anketa o uslovima poslovanja preduzeća (privrednih društava i preduzetnika) u Srbiji, 2017. Ipsos i NALED.

Napomena: Procena autora. Podaci za Crnu Goru prema Reilly and Krstić (2017), za Estoniju, Letoniju i Litvaniju prema Putnins i Sauka (2017).

GRAFIKON 2. Siva ekonomija u zemljama Južne i Istočne Evrope (u % od BDP), 2015.

Izvor: Medina and Schneider (2017), Shadow Economies around the World: New Results for 158 Countries over 1991-2015.

zemalja se odnose na privatni sektor. To znači da bi prikazane procene za baltičke zemlje bile manje kada bi se odnosile na sve sektore. Ako bi govorili o mogućem ukupnom obimu sive ekonomije koji obuhvata i neregistrovana preduzeća, oba ova faktora uticala bi na povećanje razlike u proceni sive ekonomije između Srbije i baltičkih zemalja.

Procene po MIMIC metodu daju nešto veći obim sive ekonomije nego prema direktnom metodu, što se vidi na primeru Srbije (Tabela 2), Estonije, Letonije i Litvanije, za koje je moguće izvršiti poređenje sive ekonomije po oba metoda (Grafikon 2). To je, pored ostalog, zbog toga što MIMIC metod obuhvata i sivu ekonomiju neregistrovanih privrednih subjekata za razliku od ovde korišćenog direktnog metoda procene. Međutim, iako daje znatno veći obim sive ekonomije u odnosu na direktne metode, MIMIC metod možemo koristiti za sagledavanje dinamike kretanja sive ekonomije, budući da uporedivih procena baziranih na istom metodu za duži vremenski period nema. Procene na osnovu tog metoda ukazuju da je došlo do blagog smanjenja sive ekonomije u Srbiji u periodu od 2009. do 2013. godine, sa 31.6% na 27.9% BDP (Hassan and Schneider, 2016), dok za kasniji period, procene nisu raspoložive.

Autori ovog rada (Hassan and Schneider, 2016) takođe su ukazali na potrebu revidiranja makro procena sive ekonomije dobijene MIMIC metodom zbog relativno visokih iznosa procene, pa su izvršili korekciju obima sive ekonomije oduzimanjem legalno kupljenog materijala za obavljanje aktivnosti sive ekonomije, nelegalnih aktivnosti, kao i aktivnosti „uradi sam“ (“do it yourself activities”) od ukupno procenjenog obima sive ekonomije. Na taj način obim sive ekonomije 157 zemalja sveta je smanjen za 35%. U slučaju Srbije posle ove korekcije, siva ekonomija je u proseku iznosila 22.3% u periodu 1999–2013, a u 2013. godini 18.1% GDP (Hassan and Schneider, 2016), što je znatno bliže procenama na osnovu prikazanog direktnog i HTC metoda.

Pored toga, potrebno je naglasiti da prikazana procena sive ekonomije po direktnom anketnom metodu („Indeks sive ekonomije“) ne pokazuje za koliko procenata je potrebno uvećati BDP da bi siva ekonomija bila obuhvaćena ovim agregatom, jer je izvestan deo sive ekonomije već uključen prilikom obračuna BDP. Međutim, prednost ovog metoda jeste u tome što se zna koji deo sive ekonomije je obuhvaćen procenom, pa se ovaj metod može koristiti za prilagođavanje BDP za deo sive ekonomije koji nije uključen u obračun BDP.⁸

---

8 Pod pretpostavkom da je poznato koji deo sive ekonomije je obuhvaćen registrovanim BDP.

III

SIVA EKONOMIJA U SEKTORU PREDUZEĆA I PREDUZETNIKA

3.1. OBLICI SIVE EKONOMIJE I KARAKTERISTIKE UČESNIKA

U ovom delu, pored procene osnovnih oblika neformalnog poslovanja, identifikuju se **kategorije privrednih subjekata koje su najviše uključene u aktivnosti sive ekonomije, specifični faktori koji su statistički značajni za odluku preduzeća da učestvuje u ovim aktivnostima i faktori koji utiču na intenzitet obavljanja tih aktivnosti, kao i njihov neto uticaj.** Za razliku od prethodnog dela gde je procena sive ekonomije bazirana na subjektivnom stavu ispitanika o uključenosti „drugih preduzeća u istoj delatnosti“ u neformalne oblike poslovanja, ovde se oblici sive ekonomije posmatraju na osnovu priznanja ispitanika o sopstvenoj uključenosti u ove aktivnosti.

Dosadašnja istraživanja ovog fenomena, kako u Srbiji (izuzev ankete o preduzećima sprovedene 2012), tako i u drugim zemljama

jugoistočne Evrope, uglavnom su se bazirala na anketama domaćinstva na osnovu kojih su analizirane socio-ekonomske karakteristike lica koja su uključena u ove aktivnosti. Istraživanja bazirana na anketama preduzeća, koja su analizirala karakteristike preduzeća i uzrocima koji ih podstiču da posluju neformalno, bila su sporadična. Prema našem saznanju, takva istraživanja sprovedena su samo u nekoliko zemalja (Bugarska, baltičke zemlje, Srbija, Crna Gora), kao i regionalno istraživanje o uticaju sive ekonomije na poslovanje preduzeća u Jugoistočnoj Evropi i njihovu konkurentnost – BEEPS (Kyle et al. 2001; Williams, 2006; Tedds, 2010; Hudson et al., 2012; Center for the Study of Democracy, 2016; Putninš and Sauka, 2012, 2015, 2016; Krstić and Radulović, 2015; Ekonomski fakultet i UNDP, 2013; Ipsos 2014). Anketa o uslovima poslovanja preduzeća u Srbiji omogućila je da se siva ekonomija u Srbiji drugi put po redu sagleda iz ugla preduzeća.

Privredni subjekti koji se bave sivom ekonomijom definisani su, na osnovu ove Ankete, tako da obuhvate registrovana preduzeća i preduzetnike koji imaju neformalno zaposlene i/ili koji plaćanja obavljaju gotovinski, a obveznici su PDV-a. Pod pojmom neformalno zaposleni obuhvaćeni su zaposleni koji rade u registrovanoj firmi (tj. preduzeću ili kod preduzetnika) bez ugovora i zaposleni koji imaju ugovor, ali nisu prijavljeni na celokupnu zaradu, pa jedan deo zarade primaju u gotovini⁹. To znači da su obuhvaćeni neformalno zaposleni u formalnom sektoru, dok neformalno zaposleni u neformalnom sektoru (tj. u neregistrovanim preduzećima) nisu, budući da je Anketa obuhvatila samo registrovane privredne subjekte. Drugim rečima, anketom o preduzećima obuhvaćen je samo jedan deo neformalno zaposlenih za razliku od ankete domaćinstava na osnovu koje je moguće obuhvatiti celokupnu neformalnu zaposlenost, i u formalnom i u neformalnom sektoru.¹⁰

Iako je procena sive ekonomije u prethodnom delu, pored neprijavlivanja zarada, obuhvatala neprijavlivanje profita preduzeća, tu komponentu sive ekonomije ne analiziramo u

ovom delu. To je zbog toga što pitanje o procentu neprijavlivanja profita nije bilo postavljeno direktno, zbog mogućnosti dobijanja pristrasnih odgovora, već tako da se odnosi samo na druga preduzeća u istoj delanosti u kojoj ispitanik posluje.

Budući da je korišćena ista definicija privrednih subjekata koji se bave sivom ekonomijom kao u prethodnom istraživanju (Krstić and Radulović, 2015), **omogućeno je poređenje oblika sive ekonomije u 2017. sa 2012. godinom.**

Prema podacima Ankete o uslovima poslovanja preduzeća, **16,9% registrovanih privrednih subjekata u Srbiji se bavilo aktivnostima sive ekonomije u 2017. godini.** Posmatrano prema oblicima sive ekonomije, približno jedna desetina privrednih subjekata (10,8%) imala je neformalno zaposlene, dok je 6,9% obavljalo plaćanja u gotovini, iako su obveznici PDV, dok su plaćanja u gotovini koja nisu zabeležena u poslovnim knjigama bila prisutna u 11,1% privrednih subjekata. Nešto manje od 1% privrednih subjekata imala su zastupljena oba oblika sive ekonomije (0,6%) odnosno nešto manje od 2% ako je reč o plaćanju u gotovini koja nisu zabeležena u poslovnim knjigama (1,9%).

⁹ Ova definicija neformalno zaposlenih se razlikuje od definicije Međunarodne organizacije rada (ILO, 2013), jer obuhvata i zaposlene koji nisu prijavljeni na celokupnu zaradu, već jedan deo zarade primaju u gotovini. Ovakva definicija neformalno zaposlenih, odnosno, zaposlenih koji imaju neprijavljene zarade (potpuno ili delimično) korišćena je kod procene sive ekonomije prema inoviranom anketnom metodu „Indeks sive ekonomije“.

¹⁰ Prema definiciji Međunarodne organizacije rada (ILO, 2011), neformalna zaposlenost može postojati u formalnom sektoru, neformalnom sektoru i sektoru domaćinstva.

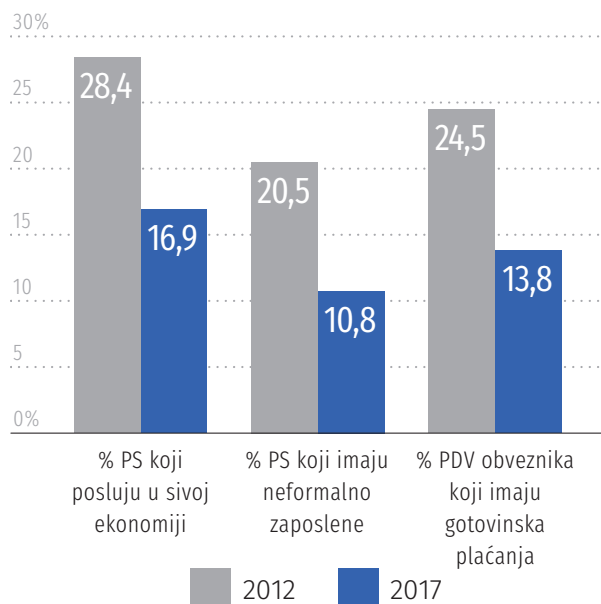
Prema mišljenju vlasnika/menadžera, tri faktora (od ponuđenih 12) koja najviše doprinose neformalnom poslovanju u Srbiji su vezana za regulativu od strane države – visoki doprinosi i druge obaveze prema državi (82%), visoke poreske stope (79%), kao i brojni i visoki parafiskalni nameti (78%).¹¹ Prema njihovom mišljenju, od svih obaveza i troškova u Srbiji se najčešće izbegava plaćanje poreza i doprinosa na zarade zaposlenih (86%), kao i poreza na dobit (75%), dok skoro 60% privrednika veruje da se često izbegava i plaćanje PDV-a (59%). Ostale obaveze, kao što su carine, akcize, takse, se izbegavaju u manjoj meri.¹²

U poslednjih pet godina, došlo je do **značajnog smanjenja učešća privrednih subjekata koja se bave sivom ekonomijom, sa 28,4% u 2012. na 16,9% u 2017. godini.** Nešto veći procenat se dobija ako se umesto gotovinskih plaćanja PDV obveznika koriste plaćanja koja nisu zabeležena u poslovnim knjigama: 23%. To je očekivano s obzirom na širi obuhvat preduzeća koja vrše gotovinska plaćanja u odnosu na ona koja su u sistemu PDV-a.

Učešće preduzeća koja imaju neformalno zaposlene, kao i učešće PDV obveznika koji vrše gotovinska plaćanja je smanjeno za približno 10 procentnih poena (Grafikon 3). I pored značajnog smanjenja u ovom periodu, učešće preduzeća koja se bave sivom ekonomijom je umereno, imajući u

vidu da **prikazani podaci predstavljaju donju granicu sive ekonomije, zbog sklonosti ispitanika da prikriju svoje neregularno poslovanje**, ali i zbog toga što je obuhvaćena samo siva ekonomija u registrovanim preduzećima. Prema oceni vlasnika/menadžera preduzeća o učešću neregistrovanih preduzeća u njihovoj delatnosti, takvih preduzeća

GRAFIKON 3. Procenat privrednih subjekata (PS) uključenih u aktivnosti sive ekonomije prema oblicima sive ekonomije, 2012. i 2017.

Izvor: Anкета o uslovima poslovanja privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) u Srbiji, 2012. i 2017. Ipsos i NALED.

11 Moguća su tri odgovora.

12 Moguća su tri odgovora.

je bilo 17,2%.¹³ Kada se tome doda približno isti procenat registrovanih preduzeća koja se bave aktivnostima sive ekonomije (16,9%), dolazimo do toga da je **svako treće preduzeće u Srbiji uključeno u aktivnosti sive ekonomije**. U nastavku, analizu ograničavamo samo na registrovana preduzeća, budući da jedino za njih imamo podatke o njihovom karakteristikama.

Posmatrano prema tipu neformalne zaposlenosti, nešto je veći procenat privrednih subjekata koji angažuju radnike bez ugovora u odnosu one koji zaposlenima isplaćuju deo zarade u gotovini (9,1% prema 7,6% respektivno), dok su kod približno svakog drugog preduzeća koje ima neformalno zaposlene prisutna oba oblika neformalno zaposlenih (Tabela A1 i Tabela 3). Relativno mali procenat privrednih subjekata koji zaposlenima deo zarade isplaćuje u gotovini (7,6%) se potvrđuje i kod pitanja o dinamici uplate poreza i doprinosa. Naime, devet od deset vlasnika/menadžera navodi da uspeva redovno da izmiri pripadajuće poreze i doprinose na zarade zaposlenih (88%), dok s druge strane, skoro svako deseto preduzeće ima nekih zaostataka u izmirivanju ovih obaveza za koje traži rešenje (8%). Važno je napomenuti da postoji mali broj preduzeća koja imaju većih problema sa kašnjenjima u izmirivanju ovih obaveza usled teške ekonomske situacije u zemlji (3%).

Posmatrano prema tipu privrednog subjekta, **privredna društva su više sklona aktivnostima sive ekonomije nego preduzetnici** (18,2% prema 16,4% respektivno), jer veći procenat privrednih društava ima neformalno zaposlene i izbegava plaćanje PDV-a nego što je to slučaj kod preduzetnika. Iako su privredna društva više sklona gotovinskim plaćanjima u odnosu na preduzetnike (7,6% prema 6,6%, respektivno), posmatrano u odnosu na skup PDV obveznika učešće preduzetnika koji vrše gotovinska plaćanja je dva puta veće od učešća privrednih društava (18,3% u odnosu na 9%, respektivno). To je zbog toga što je znatno manje preduzetnika među obveznicima PDV-a.

Takođe se uočava da su novija preduzeća i preduzetnici, osnovani 2014. godine i kasnije, nešto više uključena u aktivnosti sive ekonomije nego starija (17,2% prema 16,8% respektivno). Međutim, razlika između njih se znatno smanjila u odnosu na 2012. godinu, što se može, pored ostalog, objasniti poboljšanjem poslovne klime i smanjenom nelojalnom konkurencijom neformalnog sektora, što je verovatno imalo više odraza na mlade firme koje se obično lakše odlučuju da putem neformalnog zapošljavanja i/ili prometa na „crno“ smanje svoje troškove i povećaju konkurentnost.

¹³ U 2012. godini nije postojalo takvo pitanje u Anketi, već samo pitanje da li u vašoj delatnosti postoje neregistrovana preduzeća. Približno 60% ispitanika koji su dali odgovor smatra da postoje takva preduzeća.

TABELA 3. Procenat privrednih subjekata (PS) koji se bave sivom ekonomijom prema njihovim karakteristikama

	% PS koji se bave sivom ekonomijom	% PS koji imaju neformalno zaposlene	% PS koji plaćanja obavljaju gotovinski a PDV su obveznici	% PDV obveznika koji plaćanja obavljaju gotovinski
UKUPNO	16,9	10,8	6,9	13,8
Tip privrednog subjekta				
Privredno društvo	18,2	12,3	7,6	9,0
Preduzetnik	16,4	10,2	6,6	18,3
Starost preduzeća				
Nova preduzeća, 1–2 godine	17,2	14,3	3,1	18,7
Ostala	16,8	10,5	7,2	13,6
Broj zaposlenih				
Do 4	15,9	10,5	6,2	17,0
5–19	17,7	7,5	10,2	12,3
20 i više	24,2	19,8	6,8	7,1
Delatnost				
Poljoprivreda	20,8	18,5	4,9	8,2
Proizvodnja	18,2	9,5	9,5	15,0
Gradjevinarstvo	17,3	11,3	8,5	18,2
Trgovina	17,0	7,4	10,7	15,4
Saobraćaj	18,0	12,9	5,4	18,8
Ugostiteljstvo	19,6	15,1	5,3	15,7
Ostale usluge	14,7	11,8	2,9	7,9
Region				
Beograd	19,2	10,4	10,4	16,9
Vojvodina	14,8	10,3	5,2	11,9
Šumadija i Zapadna Srbija	17,3	10,9	6,5	14,7
Južna i Istočna Srbija	15,2	12,0	3,9	8,3

Izvor: Anketa o uslovima poslovanja privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) u Srbiji 2017. Ipsos i NALED.

Skлонost ka aktivnostima sive ekonomije raste sa rastom **veličine preduzeća**, što je suprotno od uobičajene veze između sive ekonomije i veličine preduzeća prema kojoj preduzeća sa manjim brojem zaposlenih su više uključena u ove aktivnosti (Rice 1992; Hanlon, Mills, and Slemrod 2007; Tedds 2010; Williams 2006). Sivom ekonomijom su se najviše bavila najveća preduzeća, sa 20 i više zaposlenih (24,2%), i ona su dominirala kada je u pitanju neformalno radno angažovanje (19,8%), dok su mikro preduzeća sa najviše 4 zaposlena dominirala među PDV obveznicima koji obavljaju promet na „crno“ (17%). O tome u kojoj meri je veza između sive ekonomije i veličine preduzeća očuvana kada se isključi uticaj drugih karakteristika preduzeća, kao što je tip privrednog subjekta, delatnost, region i sl. biće reči u narednom delu gde se analiziraju determinante uključenosti preduzeća u sivu ekonomiju.

Posmatrano prema **delatnosti**, najveći procenat privrednih subjekata koji se bavi aktivnostima sive ekonomije je u poljoprivredi (20,8%) i ugostiteljstvu (19,6%). Ove dve delatnosti su dominirale i u 2012. godini, pored građevinarstva koje je imalo najveće učešće privrednih subjekata u sivoj ekonomiji, a koje je sada samo neznatno veće od proseka (17,3%). Potencijalno objašnjenje smanjenja sive ekonomije u sektoru građevinarstva je reforma u oblasti izdavanja građevinskih dozvola, ali i reforma inspekcijskog nadzora, a posebno aktivnosti inspekcije rada.

Poljoprivreda ima najveći procenat privrednih subjekata sa neformalno zaposlenima (18,5%), dok je procenat PDV obveznika koji plaćanja obavljaju gotovinski znatno niži od proseka (8,2%). Svi problemi vezani za ova preduzeća na koje smo ukazivali u prethodnom istraživanju sive ekonomije i dalje su prisutni. Veliko učešće privrednih subjekata u poljoprivredi koji se bave sivom ekonomijom, uglavnom preduzeća sa malim brojem zaposlenih, onemogućava dobijanje finansijske podrške od države ili podizanje kredita za tekuće poslovanje ili unapređenje proizvodnje. Posledica toga je gubitak mogućnosti za dalji razvoj i podizanje životnog standarda, budući da ih takvo poslovanje vezuje za sitne posede i mali obim proizvodnje. Ako posmatramo oblike neformalne zaposlenosti pojedinačno, najveći procenat privrednih subjekata koji angažuje radnike bez ugovora, ili sa ugovorom ali bez prijavljivanja na celokupnu zaradu je u poljoprivredi (16,3% i 14% respektivno). Poljoprivreda, takođe, ima najveći procenat privrednih subjekata koji istovremeno ima oba oblika neformalno zaposlenih (11,7%).

U ugostiteljstvu, 15,1% privrednih subjekata ima neformalno zaposlene, a 15,7% PDV obveznika obavlja promet „na crno“. Posle poljoprivrede, najveći procenat privrednih subjekata koji angažuje zaposlene bez ugovora je u ugostiteljstvu (Tabela A1).

Posmatrano prema **regionima**, privredni subjekti sa sedištem u Beogradu su najviše skloni

aktivnostima sive ekonomije, a oni u Vojvodini najmanje (19,2% naspram 14,8%). Beograd takođe dominira među PDV obveznicima kada je u pitanju promet na „crno“ (16.9%), a region Južne i Istočne Srbije kada je u pitanju neformalno radno angažovanje (12%). Ostaje da se vidi da li će regionalne razlike u sklonosti bavljenja sivom ekonomijom biti i dalje izražene kada se isključi uticaj nekih karakteristika preduzeća (veličina preduzeća, delatnost i sl.).

Učešće neformalno zaposlenih u ukupno zaposlenima nije računato zbog malog broja opservacija. **Iako je jedna desetina privrednih subjekata priznala da ima neformalno zaposlene, samo je mali broj ispitanika dalo odgovor o broju takvih radnika i njihovim zaradama.** Zbog toga smo u narednoj Tabeli 4 prikazali samo podatke dobijene na osnovu

njihovog subjektivnog stava o uključenosti drugih preduzeća u istoj delatnosti u ove aktivnosti. Podaci ukazuju na značajno smanjenje svih oblika sive ekonomije u odnosu na 2012. godinu. Smanjenje je bilo veće kod učešća neformalne zaposlenosti (kod oba tipa), koji su u 2012. godini iznosili približno 24–25%, nego kod učešća gotovinskog u ukupnim plaćanjima PDV obveznika koje je iznosilo 21.6%. Smanjenju sive ekonomije u ovom petogodišnjem periodu doprinela je makroekonomska stabilnost, poboljšanje poslovnog ambijenta, oporavak tržišta rada, kao i efikasnija naplata poreskih prihoda i oštrija kaznena politika (vidi detaljnije o tome u uvodnom delu). Procenjuje se da su mere za suzbijanje sive ekonomije u prethodne tri godine povećale poreske prihode za oko 1.5%–2% BDP (Randelović, 2017).

TABELA 4. Subjektivni stav ispitanika o uključenosti preduzeća u istoj delatnosti u aktivnosti sive ekonomije

Oblici sive ekonomije	2012.	2017.
% zaposlenih koji radi bez ugovora u ukupno zaposlenima	23,9	5,3
% zaposlenih koji ima ugovor ali nisu prijavljeni na celokupnu zaradu u ukupno zaposlenima	24,7	7,5
% prometa bez plaćanja PDV	21,6	15,8

Izvor: Anketa o uslovima poslovanja privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) u Srbiji 2017. Ipsos i NALED.

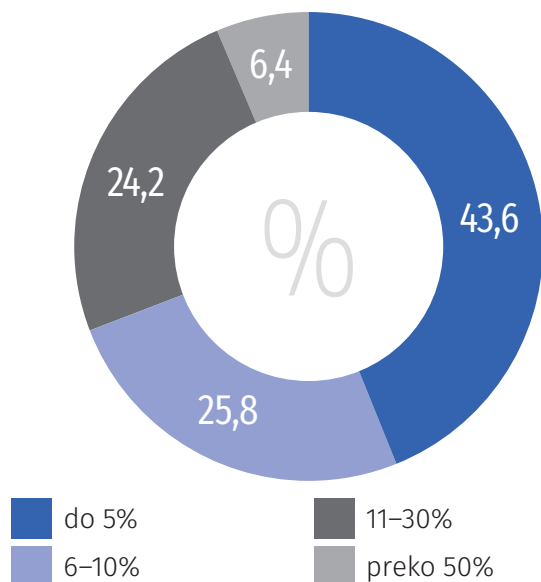
PDV obveznici koji plaćanja obavljaju gotovinski

U nastavku analiziramo karakteristike poslovanja PDV obveznika koji plaćanja obavljaju u gotovini.

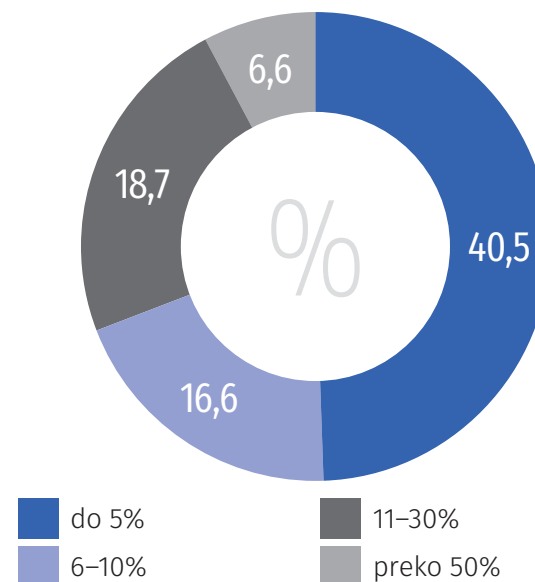
Učešće PDV obveznika koji plaćanja obavljaju u gotovini i učešće takvih gotovinskih u ukupnim plaćanjima za PDV obveznike je približno isto (13,8% prema 13,3%). Posmatrano

po karakteristikama preduzeća, uočava se da je učešće gotovinskih plaćanja u ukupnim plaćanjima za PDV obveznike znatno veće kod privrednih društava (14,9%) i starijih preduzeća (13,8%), iako je znatno veći procenat preduzetnika i novih privrednih subjekata obavljalo gotovinska plaćanja. Gotovinska plaćanja imaju najveće učešće u saobraćaju (26,3%) gde je i najveći procenat privrednih subjekata obavljalo ova plaćanja. Posmatrano po regionima, Beograd sa učešćem

GRAFIKON 4. Udeo gotovinskih plaćanja u odnosu na ukupna plaćanja, PDV obveznici koji plaćanja obavljaju u gotovini

GRAFIKON 5. Udeo gotovinskih plaćanja PDV obveznika koja nisu prikazana u poslovnim knjigama

Izvor: Anketa o uslovima poslovanja privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) u Srbiji 2017. Ipsos i NALED.

Izvor: Anketa o uslovima poslovanja privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) u Srbiji 2017. Ipsos i NALED.

gotovinskog prometa od 20,9% prednjači u odnosu na ostale regione, što je u skladu sa znatno većim učešćem preduzeća u Beogradu koja obavljaju promet na „crno“.

Najveći broj ispitanika je izjavilo da je **učešće gotovinskih plaćanja u ukupnim plaćanjima** manje od 5% (43,6%), jedna četvrtina od 6%–10%, i isto toliko njih od 11–30%, dok je samo 6% ispitanika imalo učešće gotovinskog prometa od preko 50%. (grafikon 4).

Skoro 41% ispitanika smatra da manje od 5% **gotovinskih plaćanja koja su izvršili nisu prikazana u njihovim poslovnim knjigama** (Grafikon 5). Procenat privrednih subjekata se dalje smanjuje sa rastom intervala učešća gotovinskih neregularnih plaćanja, tako da je samo 7% ispitanika priznalo da je više od 50% gotovinskih plaćanja koja su obavili bio neregularno.

Kao osnovnu **svrhu plaćanja u gotovini** približno polovina ispitanika je navelo nabavku robe, jedna petina plaćanje usluga, dok su ostali naveli plaćanje reprezentacije (9,6%), plaćanje potrošnih sredstava poput goriva i sl. (7,5%) ili zakupa poslovnog prostora (6,2%). Samo 5,6% ispitanika je kao osnovnu svrhu plaćanja u gotovini navelo isplatu zarada zaposlenih (tabela 5), što je nešto niže u odnosu na procenat privrednih subjekata koji zapošljavaju radnike bez ugovora (91%) ili onih koji deo zarade zaposlenih isplaćuju u gotovini (7,6%).

Najvažniji **razlozi gotovinskog plaćanja** su niže cene (62,9%), bolji kvalitet (10,6%) i zahtev druge strane, odnosno, dobavljača (8,7%), dok bolju uslugu ili pružanje usluge prijateljima, rođacima, kao i nemogućnost nabavke takvih dobara i usluga na regularnom tržištu navodi znatno manji broj ispitanika (tabela 6).

TABELA 5. Najčešća svrha plaćanja gotovinom za PDV obveznike (%)

Svrha plaćanja gotovinom	Učešće
Nabavka robe	49,1
Plaćanje usluga	20,2
Isplata zarada zaposlenih	5,6
Plaćanje zakupa poslovnog prostora	6,2
Reprezentacija	9,6
Potrošna sredstva (gorivo...)	7,5
Odbija da odgovori	1,8
Ukupno	100

Izvor: Anketa o uslovima poslovanja privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) u Srbiji 2017. Ipsos i NALED.

TABELA 6. Razlog plaćanja u gotovini za PDV obveznike (%)

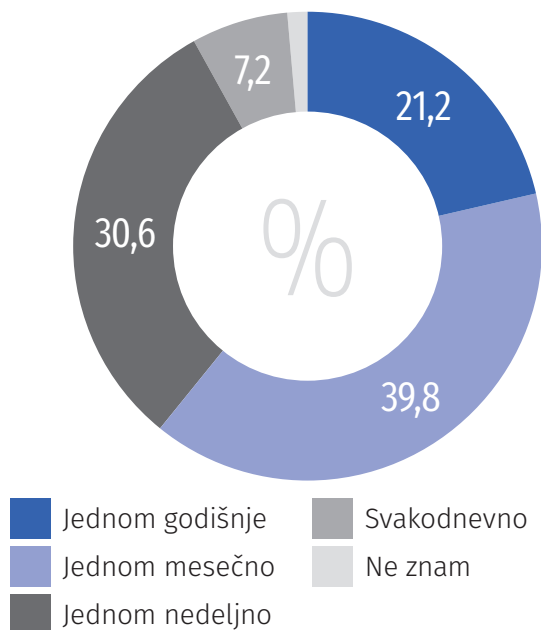
Razlog plaćanja u gotovini	Učešće
Niža cena	62,9
Bolja usluga	5,2
Bolji kvalitet	10,6
Na taj način pomažem socijalno ugroženima	0,8
Usluga prijateljima, rođacima	2,4
Zahtev druge strane, dobavljača	8,7
Takva dobra i usluge nije moguće nabaviti	4,6
Ne znam	2,0
Odbija da odgovori	2,9
Ukupno	100

Izvor: Anketa o uslovima poslovanja privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) u Srbiji 2017. Ipsos i NALED.

TABELA 7. Od koga PDV obveznici najčešće nabavljaju robu ili usluge koje plaćaju u gotovini (%)

Dobavljači u gotovini	Učešće
Preduzetnik	24,0
Malo ili srednje preduzeće	26,8
Veliko preduzeće	11,1
Prijatelj/rođak	10,8
Drugo preduzeće u mom vlasništvu	8,6
Fizičko lice	2,6
Drugi	6,5
Ne znam	2,6
Odbija da odgovori	6,9
Ukupno	100

Izvor: Anketa o uslovima poslovanja privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) u Srbiji 2017. Ipsos i NALED.

GRAFIKON 6. Učestalost plaćanja u gotovini za PDV obveznike

Izvor: Anketa o uslovima poslovanja privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) u Srbiji 2017. Ipsos i NALED.

Robu ili usluge najčešće nabavljaju od malog ili srednjeg preduzeća (26,8%), preduzetnika (24%), a ređe od velikog preduzeća ili prijatelja/rođaka (Tabela 7). Kada je u pitanju učestalost takvih plaćanja, skoro 40% ispitanika gotovinska plaćanja obavlja jednom mesečno, blizu jedne trećine jednom nedeljno, jedna petina jednom godišnje, dok je 7,2% onih koji to rade svakodnevno (Grafikon 6).

Inspeksijski nadzor

Način sprovođenja inspeksijskog nadzora u značajnoj meri utiče na odluku privrednih subjekata da uzmu učešće u sivoj ekonomiji. Prema nalazima istraživanja, prosečan broj inspeksijskih poseta se nije povećao u poslednje tri godine. Tokom 2016. godine inspekcije su posetile privredne subjekte u proseku nešto manje od 2 puta (1,8), što je neznatno više u odnosu na 2015. i 2014. godinu (1,7). Predstavnici privrednih društava navode

TABELA 8. Prosečan broj poseta koje su inspekcije ostvarile u prethodne tri godine za privredne subjekte sa različitim brojem zaposlenih

Broj zaposlenih	2014.	2015.	2016.
< 4	1,3	1,4	1,4
5 – 19	1,9	2,2	2,4
> 20	4,2	4,1	4,2
Total	1,7	1,7	1,8

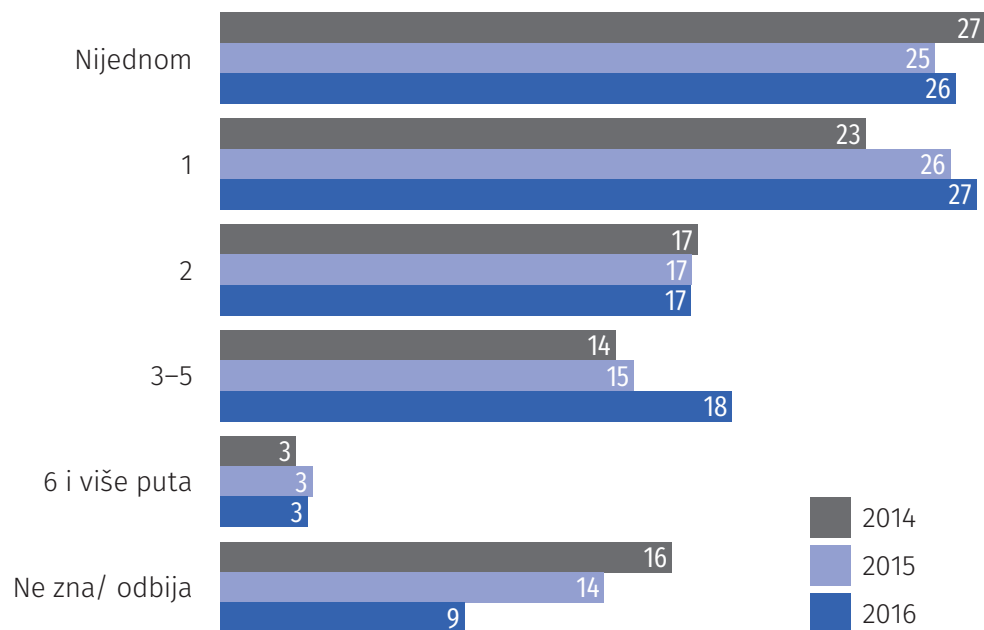
Izvor: Anketa o uslovima poslovanja privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) u Srbiji 2017. Ipsos i NALED.

nešto veći broj prosečnih poseta (2,3) nego preduzetnici (1,6). Znatno učestaliji broj poseta u proseku beleže preduzeća sa većim brojem zaposlenih. Takođe, nešto učestalije inspeksijske posete navode i privrednici iz sektora proizvodnje, kao i oni iz Južne i Istočne Srbije (2,6 – 2,8 puta).

Četvrtina privrednika navodi da tokom 2016. godine njihova firma nije nijednom bila posećena od strane inspektora (26%). Nešto više od četvrtine (27%) preduzeća posećeno je jednom u prethodnoj godini, dok je oko trećine imalo godišnje između 2 i 5 inspeksijskih poseta (35%). Nešto preko trećine

inspeksijskih poseta tokom 2016. godine je bilo najavljeno (37%). Polovina privrednika koji su naveli da ih je inspekcija posetila bar jednom tokom 2016. godine ističe da nijedna od tih poseta nije bila najavljena, što čini 31% svih privrednih subjekata bez obzira da li su bili posećeni od strane inspekcija u prethodnoj godini. Nasuprot tome, 28% privrednih subjekata koji su u toku prethodne godine posećeni od strane inspektora jednom ili više puta navodi da su sve posete bile najavljene, što čini 18% svih privrednih subjekata bez obzira da li ih je inspekcija posećivala tokom 2016. godine.

GRAFIKON 7. Broj inspeksijskih poseta u periodu od 2014-2016. godina (%)

Izvor: Anketa o uslovima poslovanja privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) u Srbiji 2017. Ipsos i NALED.

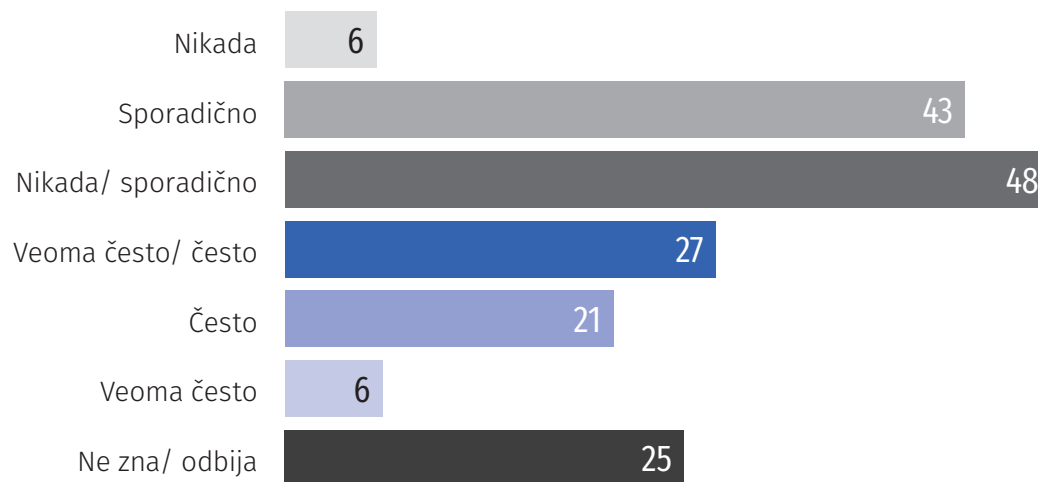
Istraživanje je posebno analiziralo rad tri inspekcije – **inspekcije rada, poreske i tržišne inspekcije**. Tri od pet privrednih subjekata navodi da su posećeni u toku posmatranog perioda jednom ili više puta od strane bar jedne od navedenih inspekcija. Najčešće je reč o poseti samo jedne od tri inspekcije (29%), dok je u 19% slučajeva privredni subjekt bio posećen od strane dve, a svaki deseti od strane sve tri inspekcije (11%). S druge strane, **preko trećine predstavnika poslovnog sektora ističe da nije posećeno od strane ni jedne od pomenutih inspekcija (38%)**.

Privredni subjekti sa dvadeset ili više zaposlenih, oni čija je osnovna delatnost proizvodnja, kao i oni koji su iz Južne i Istočne Srbije u proseku češće navode da su bili predmet nadzora

sve tri inspekcije. Takođe, privredni subjekti koji se bave trgovinom u proseku navode veći broj poseta tržišne inspekcije.

U posmatranom periodu najučestalije su bile posete inspekcije rada. To odgovara i zvaničnim podacima inspekcije rada koja je uvećala broj poseta za čak 76% u odnosu na 2014. godinu (sa 30.226 na 52.069 poseta). Učešće privrednih subjekata koji nisu bili posećeni od strane inspekcije rada je 53%, dok je procenat privrednika koji navode da nisu bili posećeni od strane poreske uprave i tržišne inspekcije znatno veći (65% u slučaju tržišne inspekcije i 71% u slučaju poreske uprave). Od ukupnog broja privrednih subjekata koje je posetila inspekcija rada, oko 5% je kažnjeno, dok je ovaj procenat nešto veći kada je

GRAFIKON 8. Ocena zastupljenosti korupcije/podmičivanja inspektora (%)

Izvor: Anketa o uslovima poslovanja privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) u Srbiji 2017. Ipsos i NALED.

u pitanju tržišna inspekcija gde je 8% posećenih firmi bilo kažnjeno.¹⁴ Blizu polovine privrednih subjekata se slaže da se davanje mita inspektorima kako bi se izbeglo plaćanje kazne dešava sporadično (43%), dok oko četvrtine (27%) veruje da je to česta i veoma česta pojava.

Oko 50% privrednih subjekata nema nikakvih zamerki na rad različitih inspeksijskih organa pri čemu je ovaj stav još zastupljeniji u Južnoj i Istočnoj Srbiji, gde oko dve trećine privrednika navodi da nema primedbi na njihov rad. Percepcija osnovnih problema kod subjekata koji su se izjasnili u pogođu inspekcija varira zavisno od toga o kojoj je inspekciji reč.

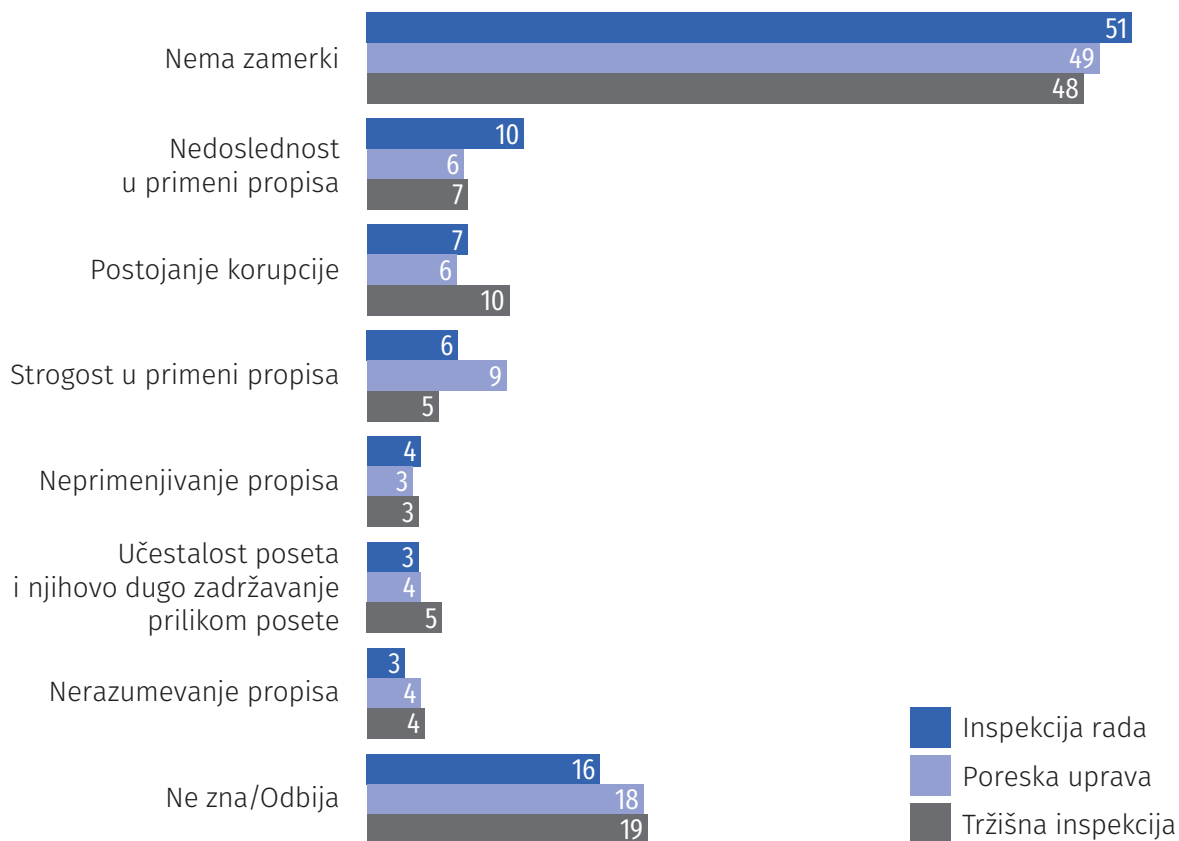
3.2. TRANZICIJA PRIVREDNIH SUBJEKATA IZMEĐU SIVE I REGULARNE EKONOMIJE

Poređenjem učešća preduzeća koja su se bavila aktivnostima sive ekonomije u 2012. sa 2017. godinom, mogao bi se steći utisak da je do smanjenja tog učešća (sa 28,4% na 16,9%, respektivno)

došlo jer je znatan broj preduzeća formalizovao svoju aktivnost. Međutim, panel podaci Ankete o uslovima poslovanja preduzeća u Srbiji koji su obuhvatali ista preduzeća (registrovana) u 2012. i 2017. godini ukazuju na znatno složenija kretanja¹⁵. Tabela 9 prikazuje tranzicione verovatnoće prelaska preduzeća iz jednog sektora u drugi i ostanka u istom sektoru, tako da razlikujemo ukupno četiri tranziciona toka i odgovarajuće verovatnoće, od kojih se dve na glavnoj dijagonali odnose na verovatnoću ostanka u istom sektoru. **Približno osam od deset preduzeća koja su bila u regularnoj ekonomiji (formalnom sektoru) u 2012. godini (82,5%) ostalo je u istom sektoru pet godina kasnije, dok je dva (od deset) preduzeća prešlo u sivu ekonomiju (neformalni sektor). Međutim, samo dva od deset preduzeća koja su bila u sivoj ekonomiji u 2012. godine (19,3%), ostalo je u istom sektoru 2017. godine, a preostalih osam prešlo je u regularnu ekonomiju**, što ukazuje na postojanje značajnih podsticaja za formalizaciju njihove aktivnosti. Na osnovu ovoga možemo izvesti dva zaključka:

¹⁴ Privredni subjekti iz Beograda češće su bivali kažnjeni od strane inspekcije rada. Značajan i zabrinjavajući je podatak da je svako treće preduzeće uspeo da izbegne kaznu inspekcije rada (7 od 22 preduzeća kojima je izrečena kazna) i poreske uprave (5 od 15 preduzeća kojima je izrečena kazna), što je slučaj sa svakim četvrtim preduzećem kada je u pitanju izvršenje ili plaćanje kazne koje je izrekla tržišna inspekcija (6 od 25 preduzeća kojima je izrečena kazna). Najveći broj kažnjenih privrednika slaže se da je kazna koju im je odredila inspekcija rada bila blaga (45%), dok 23% smatra da je primerena, a 19% pak da im je izrečena preoštira kazna. Kazne koje je izrekla poreska uprava bile su preoštre za 6 od 15 kažnjenih preduzeća (37%), što je slučaj sa svakim četvrtim preduzećem koje je u toku 2017. dobilo kaznu od tržišne inspekcije (27%).

¹⁵ Realizovani uzorak od 1049 privrednih subjekata obuhvatio je 461 privredni subjekat koji je učestvovao u istoj anketi sprovedenoj 2012. godine.

GRAFIKON 9. Zamerke na rad inspeksijskih organa (%)

Izvor: Anкета o uslovima poslovanja privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) u Srbiji 2017. Ipsos i NALED.

- (1) mobilnost preduzeća u sivoj ekonomiji je znatno veća u odnosu na regularnu ekonomiju;
- (2) u apsolutnim iznosima, odliv preduzeća iz sive ekonomije je bio veći od priliva u sivu

ekonomiju, što je dovelo do smanjenja procenta preduzeća koja se bave sivom ekonomijom sa 23,8% u 2012. (Tabela A2) na 17,9% u odnosu na 2017. godinu¹⁶.

¹⁶ Ovi procenti se razlikuju od podataka koji su dati na početku ovog dela, jer se odnose sa uzorak istih preduzeća u 2012. i 2017. godine.

TABELA 9. Tranzicija privrednih subjekata između sive i regularne ekonomije, 2012-2017 (%)

		2017		
		Regularna ekonomija	Siva ekonomija	UKUPNO
2012	Regularna ekonomija	82,5	17,5	100,0
	Siva ekonomija	80,7	19,3	100,0
	UKUPNO	82,1	17,9	100,0

Napomena: Posmatra se uzorak istih privrednih subjekata u 2012. i 2017. godini (panel podaci). Neformalni privredni subjekti su oni koji se bave sivom ekonomijom (videti definiciju na prethodnoj strani).

Izvor podataka: Anketa o uslovima poslovanja preduzeća (privrednih društava i preduzetnika) u Srbiji 2017. Ipsos i NALED.

TABELA 10. Tranzicija preduzeća koja imaju formalno i neformalno zaposlene, 2012-2017 (%)

		2017		
		Formalna zaposlenost	Neformalna zaposlenost	UKUPNO
2012	Formalna zaposlenost	90,3	9,7	100,0
	Neformalna zaposlenost	85,3	14,7	100,0
	UKUPNO	89,5	10,5	100,0

Napomena: Posmatra se uzorak istih privrednih subjekata u 2012. i 2017. godini (panel podaci).

Izvor podataka: Anketa o uslovima poslovanja preduzeća (privrednih društava i preduzetnika) u Srbiji, Ipsos i NALED.

Ukoliko posmatramo odakle potiču preduzeća u sivoj ekonomiji u 2017. godini, vidimo da je samo jedna četvrtina bila u sivoj ekonomiji i pre pet godina, a da tri četvrtine njih potiče iz regularne ekonomije (tabela A2 u Aneksu).

Tabela 10 prikazuje tranzicione verovatnoće koje se odnose na komponente sive ekonomije, odnosno, na preduzeća koja imaju neformalno zaposlene i PDV obveznike koji plaćanja obavljaju gotovinski. Približno 85,3% preduzeća koja su

TABELA 11. Tranzicija PDV obveznika koji plaćanja obavljaju preko računa i onih koji plaćanja obavljaju gotovinski, 2012-2017 (%)

		2017		
		Preko računa	Gotovinski	UKUPNO
2012	Preko računa	89,1	10,9	100,0
	Gotovinski	83,8	16,2	100,0
	UKUPNO	88,3	11,7	100,0

Napomena: Posmatra se uzorak istih privrednih subjekata u 2012. i 2017. godini (panel podaci).

Izvor podataka: Anкета o uslovima poslovanja preduzeća (privrednih društava i preduzetnika) u Srbiji 2017. Ipsos i NALED.

imala neformalno zaposlene u 2012. godini registrovali su ih (tako da imaju ugovor i celokupnu zaradu primaju preko računa), a 9,7% preduzeća sa formalno zaposlenima u 2012. godini sada imaju neformalno zaposlene. Ovakva tranzicijska kretanja preduzeća iz jednog u drugi status, zajedno sa onima koji su ostali u istom statusu, uticala su na smanjenje učešća preduzeća koja imaju neformalno zaposlene.

Slična kretanja mogu se videti kada su u pitanju PDV obveznici koji plaćanja obavljaju gotovinski (Tabela 11). Čak 83,8% PDV obveznika koji su plaćanja obavljali gotovinski u 2012. godini pet godina kasnije plaćanja obavljaju preko računa. Istovremeno, 10,9% PDV obveznika koji su u 2012. poslovanje obavljali preko računa, u 2017. godini izbegava plaćanje PDV-a. Međutim,

kao i kod neformalne zaposlenosti, broj PDV obveznika koji plaćanja obavljaju gotovinski se smanjio, jer je veći broj PDV obveznika formalizovao svoju aktivnost od onih koji su otpočeli sa nelegalnim prometom.

3.3. PREGLED KLJUČNIH FAKTORA KOJI UTIČU NA UKLJUČIVANJE U SIVU EKONOMIJU

U ovom delu prikazujemo teorijski okvir koji smo koristili prilikom formiranja empirijskog modela, kao i faktore koji utiču na odluku privrednih subjekata da učestvuju u sivoj ekonomiji. U ekonomskoj literaturi uobičajeni pristup kojim se objašnjavanja poreska evazija je

model prevencije.¹⁷ Model prevencije počiva na modelu racionalnog izbora poreske evazije (Allingham and Sandmo, 1972), a isti okvir koristi se i za razmatranje odluke privrednih subjekata da posluju u sivoj ekonomiji (Putninš and Sauka, 2015). Preduzetnici ili preduzeća stavljaju u odnos očekivane koristi i troškove od poreske evazije i učešća u sivoj ekonomiji, odnosno porede ostvarene uštede od poreske evazije i troškove u slučaju da budu snose sankcije. Ako su koristi veće od troškova (zaprećene kazne), onda privredni subjekti imaju podsticaj da barem deo svoji poslovnih aktivnosti obavljaju u sivoj ekonomiji.

Očekivani troškovi zavise od **verovatnoće detekcije, veličine i vrste kazne (npr. oduzimanje dozvole, novčane kazne, konfiskacija itd), kao i verovatnoće da će kazna biti i izrečena i izvršena.**¹⁸ Model predviđa da povećanje verovatnoće otkrivanja i povećanje zaprećene kazne povećava usklađenost sa propisima. Drugim

rečima, što je zaprećena kazna veća, odnosno što je veća verovatnoća da će kazna biti primenjena, manji je i stepen uključivanja u sivu ekonomiju. Pored formalnih, važnu ulogu mogu da imaju i **neformalne sankcije**, pre svega gubitak reputacije, ali i osećanje neprijatnosti, krivice i sramote. Takođe, između formalnih i neformalnih sankcija postoji interakcija, jer formalne po pravilu dovode do neformalnih sankcija.

Odluka privrednog subjekta o tome da li, i u kojoj meri, će poslovati u sivoj ekonomiji, pored kazne i verovatnoće da će snositi sankciju, zavisi i od njegovog **odnosa prema riziku**. Iako veliki broj privrednih subjekata ima averziju spram rizika, pojedini subjekti su skloni riziku, a neki posmatraju učešće u sivoj ekonomiji kao svojevrsnu igru u kojoj veruju da će pobediti ili žele da oprobaju svoje veštine i znanje u izbegavanju poreskih obaveza.

Navedeni model prevencije samo delimično može da objasni empirijske nalaze, a i same

17 Bekerov model prevencije počiva na teoriji racionalnog izbora, prema kojoj subjekti donose svoje odluke poredeći očekivane koristi i troškove alternativnih izbora kako bi maksimizovali sopstvenu korist (Becker, 1968). Motiv se u Bekerovom modelu zasniva na odnosu očekivane koristi i očekivane vrednosti kazne koja je jednaka proizvodu zaprećene kazne i verovatnoće da će ta kazna biti primenjena na prestupnika, odnosno verovatnoća da će prestupnik biti otkriven, pravnosnažno osuđen, a kazna izvršena.

18 Pored prethodno navedenih troškova, na odluku o učešću u sivoj ekonomiji utiču i troškova usklađivanja. Privredni subjekti će naravno biti spremniji da usaglase svoje poslovanje, ako je to relativno lako učiniti. Ako je obaveza značajna (i potencijalno ugrožava tekuću likvidnost i održivost poslovanja), vlasnik može izbeći ispunjavanje takvog zahteva u potpunosti, ili ga samo delimično ispuniti. U ekonomskom literaturi „troškovi“ ne znače samo materijalne troškove, već obuhvataju sve relevantne troškove (troškovi mogu obuhvatati i „psihološke“ troškove kao što je stres, koji proizilazi iz nesigurnosti u vezi toga da li su ispunjeni svi propisi ili čak u vezi spoznaje o tome šta sve potpada pod relevantne propise. Visoko regulatorno opterećenje poslovanja podstiče privredne subjekte da svoje poslovne aktivnosti obavljaju u suprotnosti sa regulatornim zahtevom. Pojedini autori (Friedman et al., 2000) navode da privredni subjekti odluku o uključivanju u neformalni sektor pre čine kako bi izbegli birokratiju (i korupciju), nego radi izbegavanja poreza. Jedan od segmenata regulatornog opterećenja – administrativno opterećenje – se uobičajeno percipira kao važan uzrok neusaglašavanja sa propisima.

preporuke modela imaju ograničenu upotrebnu vrednost. Veće očekivane kazne ne moraju uvek da dovedu do manje sive ekonomije, dok veće zaprećene kazne i više resursa usmerenih ka prevenciji nisu uvek izvodljive ili isplative. Stoga razmatranje determinanti koje počiva isključivo na modelu prevencije i ideja o racionalnom ličnom interesu i maksimizaciji profita kao jedinoj motivaciju za usklađenost predstavlja pojednostavljeni okvir za analizu odluke u pogledu učešća u sivoj ekonomiji.

S obzirom da na odluku o poslovanju u sivoj ekonomiji utiču i brojni drugi faktori, potrebno je razmotriti i njihov uticaj. Ovi faktori se razlikuju u zavisnosti od geografskog područja, sektora privrede, veličine i starosti preduzeća i drugih karakteristika privrednog subjekta. Empirijske studije nalaze da je stvarni nivo sive ekonomije niži ili viši u odnosu na predviđanja modela racionalnog izbora usled druge grupe faktora koji se odnose se na **bihevioralne aspekte, stavove i socijalne norme u pogledu opravdanosti poreske evazije i sive ekonomije, odnosno poreskog morala** (Hordonic, Williams, 2016). Tako je za potrebe analize moguće koristiti stavove (percepcije) subjekata u pogledu opravdanosti izbegavanja poreza, tretmana poreskih obveznika (nejednakosti) kako bi se razmotrio efekat verovanja da je „sistem nepravičan“. Ako subjekti smatraju da je sistem u većoj meri nepravičan, onda je verovatnoća da će poštovati propise manja. To takođe znači i da je verovatnoća

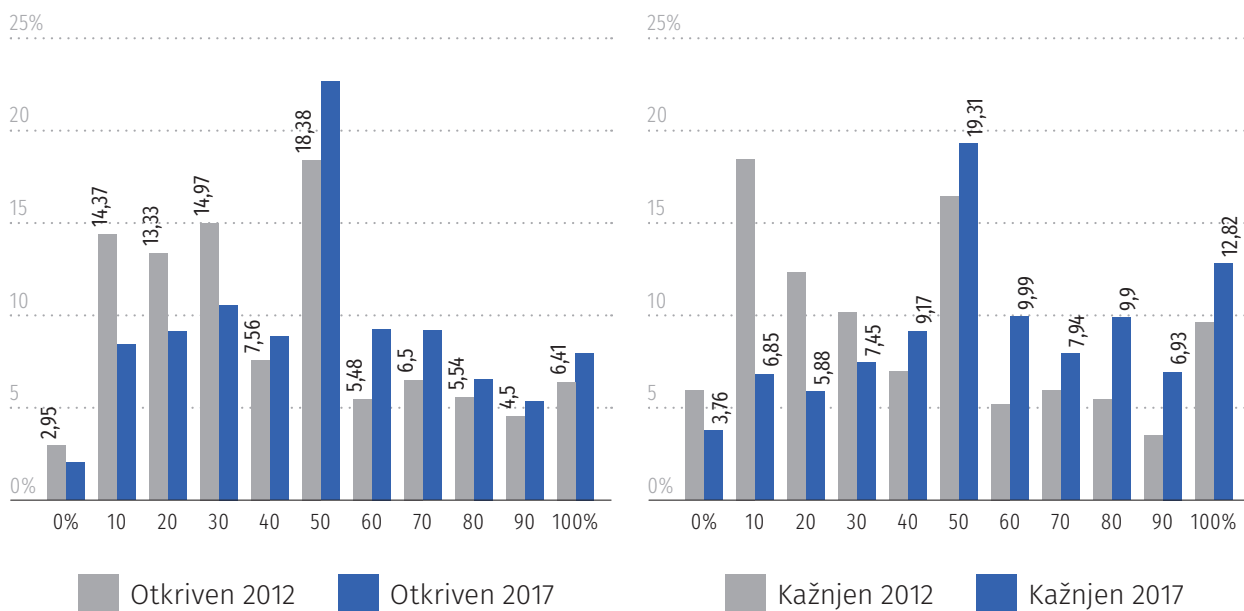
da će se takvi privredni subjekti uključiti u sivu ekonomiju i opravdavati poslovanje u sivoj ekonomiji veća.

Konačno, učešće u sivoj ekonomiji može biti privremeno i rezultat kratkotrajnih poslovnih teškoća, posebno u okolnostima trenutne ekonomske krize, pa je i tu činjenicu potrebno uzeti u obzir. Stoga modeli uključuju i specifične karakteristike privrednih subjekata i bitne aspekte njihovog poslovanja prilikom empirijske ocene determinanti učešća u sivoj ekonomiji. Radi uporedivosti sa prethodnom studijom, razmatramo u kojoj meri učešće u sivoj ekonomiji zavisi i od društvenih normi, odnosno stavova privrednih subjekata o prihvatljivosti poslovanja u sivoj ekonomiji.

Verovatnoća detekcije i kažnjavanja

Kako smo naveli u prethodnom delu, u literaturi percepcija **verovatnoće sankcija** ima veoma značajnu ulogu u objašnjenju uzroka poreske evazije, a time i sive ekonomije. Prema rezultatima istraživanja za 2017. godinu, čini se da je u tom pogledu došlo do značajne promene percepcije preduzeća i preduzetnika u odnosu na prethodno istraživanje iz 2012. godine (Grafikon 10). Veći broj privrednih subjekata smatra da je verovatnoća da će privredni subjekt biti otkriven u 2017. veća u odnosu na 2012. godinu, a slična povećanja su zabeležena i za druge dve percipirane verovatnoće – verovatnoće kažnjavanja i verovatnoće plaćanja kazne.

GRAFIKON 10. Poređenje očekivanja u pogledu detekcije i kažnjavanja sive ekonomije 2012. i 2017.

Izvor: Anketa o uslovima poslovanja privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) u Srbiji, 2012. i 2017. Ipsos.

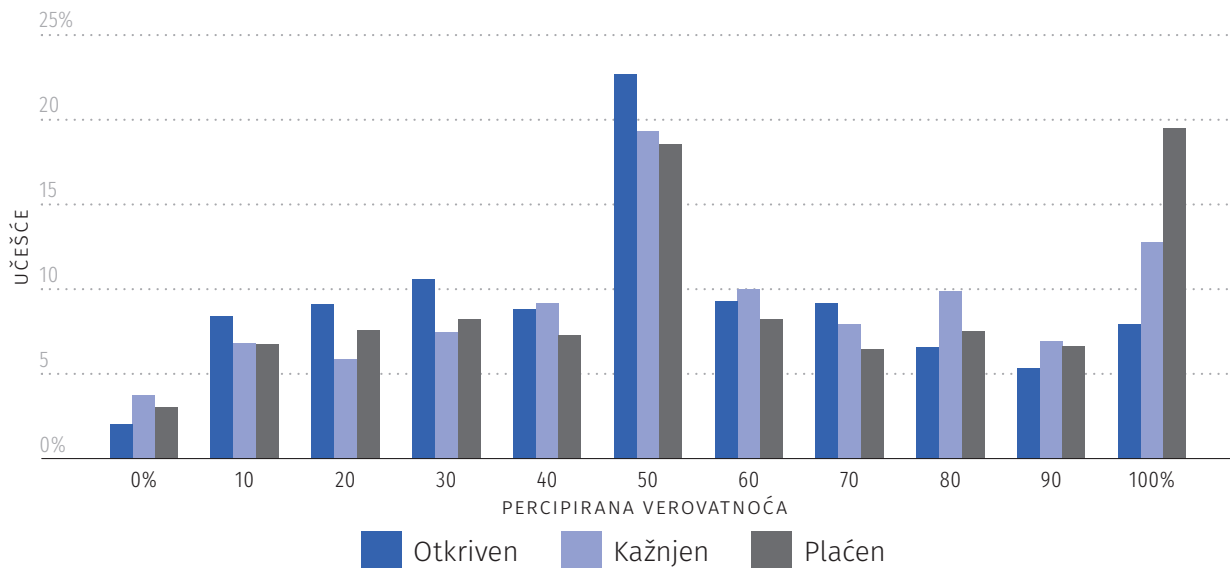
Iako očekivanja, i dalje pogoduju odlukama privrednih subjekata da se uključe u sivu ekonomiju, uočljiva je značajna promena percepcija detekcije, kažnjavanja i plaćanja kazne.¹⁹ Grafikon 10 prikazuje da je učešće privrednih subjekata koji dodeljuju veću verovatnoću otkrivanja i kažnjavanja u odnosu na 2012, značajno veći. Učešće privrednih subjekata koji smatraju da su šanse da će privredni subjekt koji posluje u sivoj ekonomiji biti otkriven veće ili jednake

50% porasla je na 61% u 2017. godini u odnosu na samo 47% u 2012. godini. Promena percepcije je još izraženija u slučaju očekivanog kažnjavanja, jer je učešće privrednih subjekata koji smatraju da će platiti kaznu u slučaju da budu otkriveni porastao na 67%.

Prilikom donošenja odluke o poslovanju u sivoj ekonomiji, subjekt razmatra ne samo verovatnoću da će biti otkriven, već simultano uzima u obzir i verovatnoće da će tu kaznu zaista

¹⁹ Ipak, u odnosu na druge zemlje u kojima je vršeno istraživanje ove vrednosti su i dalje relativno niske. Tako, u baltičkim zemljama, Putninš i Sauka (2016) nalaze da je percipirana verovatnoća privrednih subjekata da će biti otkriveni znatno veća.

GRAFIKON 11. Perceptije verovatnoće otkrivanja, izricanja kazne i plaćanja kazne u slučaju učešća privrednog subjekta u sivoj ekonomiji u 2017.

Izvor: Anketa o uslovima poslovanja privrednih subjekata (preduzeća i preduzetnika) u Srbiji 2017. Ipsos i NALED.

i platiti. Drugim rečima, subjekti sagledavaju kompozitnu verovatnoću – ako samo polovina onih koji su uključeni u sivu ekonomiju biva otkriveno, od čega samo polovina biva kažnjena, a polovina onih koji su kažnjeni zaista i plati kaznu, konačna verovatnoća da će privredni subjekt snositi posledice usled poslovanja u sivoj ekonomiji je veoma mala. Prema rezultatima ankete, kompozitna očekivana verovatnoća da će privredni subjekt snositi sankcije zbog poslovanja u sivoj ekonomiji u 2017. godini iznosi 24,1%, što je značajno više u odnosu na 2012. kada je iznosila 14,5%.

Očekivane kazne

Prethodni nalazi su konzistentni sa podatkom da u 2017. godini znatno manji broj subjekata (**53%**) **smatra da preduzeća ipak nastavljaju sa neformalnim poslovanjem, iako im je za to izrečena kazna**, u odnosu na približno 2/3 ispitanih u 2012. godini. Ovakav rezultat ukazuje da su pored detekcije i sankcije nešto strože nego u prethodnom periodu posmatranja. U tom kontekstu **nešto manji broj privrednih subjekata (46%) izneo je mišljenje da bi kazne za različite vidove neformalnog poslovanja trebalo povećati**. Stav prema

težini sankcija je veoma važan za podsticaje, jer ako je percepcija težine sankcija niska, privredni subjekti imaju veći podsticaj da se uključe u sivu ekonomiju, odnosno da vrše poresku evaziju.

Stav prema poslovanju u sivoj ekonomiji i poreski moral

Konačno, u analizi kontrolišemo i **stav prema samoj sivoj ekonomiji**, odnosno, da li je takvo poslovanje opravdano prema mišljenju samih vlasnika/direktora. Ovaj faktor svakako može biti u korelaciji sa neiskrenim odgovorima, ali smatramo da je ipak dovoljno dobar indikator spremnosti da se u okruženju malo verovatnih sankcija privredni subjekti opredele za učešće u sivoj ekonomiji. Prema rezultatima istraživanja, **čak 80% privrednih subjekata smatra da je takvo poslovanje neopravdano ili uglavnom neopravdano**. Samo 14% njih ima neutralan stav prema ovom pitanju, a samo 3% smatra da je ono opravdano. To je značajno poboljšanje u odnosu na 2012. godinu, kada je 72% smatralo da takvo poslovanje nije opravdano ili je uglavnom neopravdano, dok je 8% smatralo da je ono uglavnom ili u potpunosti opravdano. Ipak, kao i tada, i u novom istraživanju jedan broj privrednih subjekata uključenih u sivu ekonomiju nije u potpunosti iskreno odgovarao na postavljeno pitanje. Na slično formulisano pitanje u pogledu opravdanosti izbegavanja plaćanja poreza **znatno manji procenat privrednih subjekata smatra**

da je izbegavanje plaćanja poreza neopravdano (oko 58%). To ukazuje da ispitanici ne izjednačavaju poslovanje u sivoj ekonomiji sa izbegavanjem plaćanja poreza.

Makroekonomski faktori i finansijski položaj privrednog subjekta

Bitan faktor na odluku privrednog subjekta u pogledu učešća u sivoj ekonomiji je i **stanje privrede**. Uobičajeno je da sa pogoršanjem ekonomske klime, dolazi do labavijeg nadzora i veće tolerancije nadzornih organa. To se može odnositi kako na celokupne sektore, tako i na pojedinačne subjekte koji su u finansijskim poteškoćama. U takvim okolnostima smanjena su očekivanja u pogledu kontrole stepena usklađenosti poslovanja, odnosno poslovanja u sivoj zoni. Što su ekonomski uslovi za poslovanje gori, veći su pritisci za smanjenje sankcija kako se ne bi dodatno ugrozila finansijska održivost kompanija i povećao rizik od daljeg pada poslovne aktivnosti. Neki privredni subjekti koji su pre krize profitabilno poslovali, u takvim okolnostima uštede nalaze u evaziji poreza (Krstić et al. 2015). U tom kontekstu posmatramo da li je pad poslovnog prometa uticao na odluku o učešću u sivoj ekonomiji. Takođe, posmatramo i finansijski status privrednog subjekta tako što posmatramo njegovo poslovanje – da li je poslovao sa dobitkom, odnosno sa gubitkom. U slučaju da preduzeće profitabilno posluje, pritisci da učestvuje u sivoj ekonomiji opadaju. **Čak 86% anketiranih privrednih**

subjekata poslovalo je sa dobitkom (veliki broj preduzeća je odbio da odgovori na dato pitanje u 2012. godini), dok je samo 25% preduzeća beležilo pad prometa u odnosu na čak 46% anketiranih u 2012. godini. To ukazuje na značajne promene u makroekonomskom okruženju.

3.4. DETERMINANTE UKLJUČIVANJA U SIVU EKONOMIJU

U ovom delu prikazujemo rezultate ekonometrijske analize determinanti uključivanja u sivu ekonomiju. **Zavisna promenljiva se odnosi na to da li privredni subjekat obavlja aktivnosti u svojoj ekonomiji.** Reč je o binarnoj varijabli, odnosno varijabli koja ima vrednost 1 u slučaju da je privredni subjekat uključen u sivu ekonomiju, odnosno 0 ako to nije slučaj. Zavisna promenljiva formira sa na osnovu dva kriterijuma. Drugim rečima, uključivanje u sivu ekonomiju podrazumeva da je bar deo poslovanja izmešten u „sivu zonu“ i to tako što privredni subjekat:

- 1) vrši aktivnosti neprijavljenog radnog angažovanja, odnosno neprijavlivanja ili delimičnog prijavljivanja radnika kako se bi izbegla ili smanjila poreska opterećenja (neformalna

zaposlenost), ili

- 2a) koristi plaćanja u gotovini u slučaju preduzeća koja su u sistemu PDV-a (zavisna promenljiva – SIVA1), ili alternativno
- 2b) obavlja plaćanja u gotovini koja nisu prikazana u knjigama (zavisna promenljiva – SIVA2).²⁰

Za dodeljivanje vrednosti 1 – učešće u svojoj ekonomiji dovoljno da se ispuni samo jedan od dva kriterijuma. Prva definicija koja kombinuje kriterijume (1) i (2a) korišćena je u prethodnoj studiji, dok druga definicija kombinuje kriterijume (1) i (2b), pri čemu je kriterijum (2b) dobijen na osnovu pitanja B8 upitnika koje nije postavljeno u anketi iz 2012. godine. Korelacija dva pristupa u definisanju sive ekonomije je veoma visoka (0,84), ali izbor definicije zavisne promenljive ima značajne implikacije u pogledu nezavisnih varijabli koje se koriste u modelu.²¹ U nastavku prikazujemo rezultate dobijene prema oba pristupa definisanju prisustva u svojoj ekonomije.

Nezavisne promenljive smo svrstali u pet grupa: 1) karakteristike privrednih subjekata; 2) sedište privrednih subjekata – regionalne veštačke promenljive; 3) delatnost; 4) očekivanja i stavovi privrednih subjekata i 5) finansijski položaj privrednih subjekata i indikatori poslovanja.

²⁰ Pored onih koji su naveli da deo plaćanja vrše u gotovini kako bi ostvarile uštede, a da ta plaćanja nisu prikazana, uključeni su i ispitanici koji su odbili da odgovore.

²¹ Razlog za alternativno definisanje je u pravilnoj interpretaciji u slučaju korišćenja promenljive koja opisuje da li je privredni subjekat obveznik poreza na dodatu vrednost, jer je u slučaju prve definicije učešće obveznika PDV već implicirano kriterijumom 2a.

Prva grupa, **karakteristike privrednih subjekata**, uzima u obzir da li je reč o preduzeću ili preduzetniku, da li je preduzetnik „paušalac“ ili „knjigaš“, da li je reč o obvezniku koji posluje u okviru sistema PDV-a, da li je reč o licu koje ima povezana lica sa kojima posluje, da li je reč o privatnoj ili drugim oblicima svojine, da li postoji učešće stranog kapitala. Sve navedene promenljive izražene su kao veštačke varijable, odnosno uzimaju vrednost 1 ili 0. Pored toga posmatramo i starost preduzeća i broj zaposlenih. Navedene promenljive smo izrazili u dva oblika, u prvom kao prirodne logaritme i drugom kao veštačke promenljive. U drugom slučaju, posmatrali smo da li je reč o „mladim“ preduzećima, tj. preduzećima koja su registrovana u poslednje tri godine, odnosno da li preduzeća pripadaju određenoj grupi prema broju zaposlenih. S obzirom da je značajan broj preduzeća u uzorku bez zaposlenih (jednočlana DOO koja imaju direktora koji nema radni odnos zasnovan sa preduzećem), umesto prirodnog logaritma broja zaposlenih koristimo veštačke varijable prema veličini broja zaposlenih. Time zadržavamo opservacije bez zaposlenih koje bi inače logaritamskom transformacijom promenljive izgubili.

Drugu grupu čine **regionalne** veštačke promenljive. Prikazujemo rezultate za Beograd i Vojvodinu u odnosu na Centralnu Srbiju. Treću grupu čine

veštačke promenljive **delatnosti**, pri čemu ukupno ima sedam delatnosti koje poredimo u odnosu na ostale usluge. Četvrtu grupu čine **očekivanja i stavovi privrednih subjekata** – očekivanja u pogledu verovatnoće sankcija, stavovi o veličini kazni, stavovi u vezi opravdanosti sive ekonomije. Ova grupa promenljivih dobijena je na osnovu stavova anketiranih lica. Konačno, petu grupu čine dve promenljive koje opisuju finansijski položaj privrednog subjekta – **rezultat poslovanja (poslovanje sa dobitkom) i kretanje ukupnog prometa u odnosu na prethodnu godinu**, kako bismo utvrdili da li pogoršanje ekonomske pozicije privrednog subjekta utiče na odluku u vezi učešća u sivoj ekonomiji. U oba slučaja reč je o binarnim varijablama.

S obzirom da je zavisna promenljiva binarne prirode, koristimo modele diskretne (prekidne) zavisne promenljive (eng. limited dependent variable). U ovim modelima ocenjuje se verovatnoća da će zavisna varijabla (uključivanje u sivu ekonomiju) imati vrednost jedan za posmatrane nezavisne varijable. U Tabeli 12 prikazujemo rezultate logit modela²² u kojima su zavisne binarne promenljive dve definicije učešća u sivoj ekonomiji koje označavamo sa SIVA1 i SIVA2. Ako privredni subjekt obavlja aktivnost u sivoj ekonomiji zavisna promenljiva ima vrednost 1, odnosno ako ne obavlja ima vrednost 0. Tabela sadrži četiri modela. Radi poređenja, Model (1) prati strukturu

22 Detaljnije o logit modelu v. Jeffrey Wooldridge (2009) „Introductory Econometrics – A Modern Approach“, 4th ed., 575 -585. Pored logit modela, rezultati su dobijeni i probit modelom, ali se suštinski ne razlikuju.

modela korišćenog u prethodnom istraživanju (Krstić and Radulović, 2015). Model (2) koristi iste nezavisne promenljive kao i Model (1), ali koristi drugu definiciju sive ekonomije (SIVA2) kao zavisne promenljive. Model (3) koristi dodatne nezavisne promenljive na osnovu istraživanja za 2017. godinu. Model (4) koristi iste nezavisne promenljive kao Model (3), ali kao Model (2) koristi drugu definiciju učešća sive ekonomije kao zavisne promenljive. U nastavku komentarišemo rezultate Modela (4), dok su ostali rezultati interpretirani ukoliko je za to bilo potrebe.

Da bismo mogli da dobijene rezultate interpretiramo, rezultate prikazujemo kao odnos izgleda (odds ratio), koji daje meru povezanosti nezavisne promenljive sa učešćem u sivoj ekonomiji. Odnos izgleda je odnos verovatnoća da je privredni subjekt u sivoj ekonomiji prema verovatnoći da to nije slučaj.²³

Karakteristike privrednih subjekata

Izgledi da će preduzetnici poslovati u sivoj ekonomiji su više nego duplo veći u odnosu na privredna društva – koeficijent iznosi 2,35 i interpretiramo ga kao izgled da preduzetnik bude

uključen u sivu ekonomiju u odnosu privredno društvo, dok su ostale nezavisne promenljive nepromenjene. Dobijeni rezultat u skladu je sa nalazima prethodne studije (Krstić and Radulović, 2015), kao i rezultatima drugih studija prema kojima su preduzetnici u većoj meri uključeni u odnosu na druge privredne subjekte u sivu ekonomiju (Tedds 2010, Williams 2006). Treba imati u vidu da unutar grupe preduzetnika postoje „različiti“ tipovi preduzetnika koji se prema svojim karakteristikama i podsticajima značajno razlikuju u pogledu aktivnosti u sivoj ekonomiji. Prethodno istraživanje zbog ograničenog obuhvata podataka nije moglo da koristi ove podatke o karakteristikama preduzetnika.

Verovatnoća da će preduzetnik biti u sivoj zoni smanjuje se ako je reč o preduzetnicima koji vode knjige i podnose finansijske izveštaje Agenciji za privredne registre. Reč je o preduzetnicima koji su se opredelili da poslovne knjige vode po sistemu dvojnog knjigovodstva i sastavljaju finansijske izveštaje. U uzorku je relativno mali broj ovih preduzetnika, jer preduzetnici pored dvojnog mogu da se odluče da knjige vode i po sistemu prostog knjigovodstva, a pri čemu se najveći broj preduzetnika u praksi opredeljuje za

²³ Kako bi smo objasnili rezultate, potrebno je da razmišljamo u kontekstu odnosa šansi da preduzetnik bude uključen u sivu ekonomiju u odnosu na šanse preduzeća. Na primer, pretpostavimo da imamo istraživanje sa 1000 opservacija, tako da je 100 preduzeća uključeno, a 300 preduzeća nije uključeno u sivu ekonomiju. Takođe, pretpostavimo da je 300 preduzetnika uključeno, a 300 nije. Racio izgleda (odds ratio) obračunat za preduzeća iznosio bi $(100/300)/(300/300) = 0.33$. Izgledi da će preduzeće poslovati u sivoj ekonomiji su tri puta manji u odnosu na preduzetnike. S druge strane, racio obračunat za preduzetnike bi iznosio 3, odnosno šanse da će preduzetnicibiti uključeni u sivu ekonomiju su tri puta veće u odnosu na sektor preduzeća.

paušal. Ta mogućnost preduzetnika prerasla je u pravilo, tako da se najveći broj poreskih obveznika, osim određenih delatnosti, kojima je Zakon uskratio pravo na paušal, opredelio za taj način oporezivanja, gde poreski organ u skladu sa propisima i kriterijumima, utvrđuje paušalni neto prihod, koji predstavlja mesečnu osnovicu poreza i doprinosa.²⁴

Druga bitna karakteristika je poslovanje unutar ili van sistema poreza na dodatu vrednost. Jedan od metodoloških problema korišćenja varijable PDV, u slučaju definicije koja pored neformalnog zapošljavanja koristi i gotovinska plaćanja koja vrše preduzeća u okviru sistema PDV je pristrasan rezultat. To se vidi iz promene kako veličine koeficijenta PDV tako i iz promene statističke značajnosti. Da bi smo dobili validan koeficijent kod PDV varijable koristili smo izmenjenju definiciju druge komponente sive ekonomije koja se odnosi na privredne subjekte koji vrše gotovinska plaćanja. U konačnom modelu (4), PDV je ipak statistički značajan, pri čemu za ostale date okolnosti lice koje je u PDV sistemu ima za 53% više izgleda da će biti i u

sivoj ekonomiji.

Pored navedenih faktora u ekonometrijsku analizu uključili smo i neke druge karakteristike privrednih subjekata. Prema teorijskim nalazima, skoro formirane firme bi, kako bi opstale i bile konkurentne na tržištu, trebalo da budu u većoj meri uključene u sivu ekonomiju. Naime, putem poreske evazije takva preduzeća mogu lakše da prebrode barijere ulaska na tržište. Kao indikatori za ovakve firme koristili smo varijable prirodnog logaritma broja godina ili veštačku promenljivu mlada preduzeća (ukoliko su preduzeća mlađa od pet godina). Nijedna od navedenih varijabli nije staistički značajna.

Privredna društva bez zaposlenih (DOO) imaju značajno veće izgleda poslovanja u sivoj ekonomiji. U odnosu na privredna društva i preduzetnike sa velikim brojem zaposlenih, verovatnoća da će se naći u sivoj ekonomiji je za preduzeća bez zaposlenih čak četiri puta veća. Rasprostranjenost ovih preduzeća (gotovo svako treće DOO nema zaposlenih) ukazuje na potrebu da se ovaj tip preduzeća podvrgne većem stepenu kontrole. Zanimljivi nalazi

24 Nasuprot „knjigašima“, paušalci preduzetnici koji su u relativno slobodnom režimu oporezovani u skladu sa članom 40. Zakona o porezu na dohodak građana nisu u obavezi da vode poslovne knjige, niti da izrađuje završne račune – bilanse (jedina knjiga koju vode je knjiga ostvarenog prometa u koju unose samo izdate račune za prodatu robu i usluge), nisu obavezni da vode evidenciju o troškovima tj ulaznim računima, dok s druge strane, sve što zarade mogu da podignu sa svog računa i slobodno troše, jer je rešenjem koje mu je izdala Poreska uprava ceo njegov prihod oporezovan. Drugim rečima, *detekcija sive ekonomije u slučaju preduzetnika paušalaca je relativizovana*. Da bi se preduzetnik kvalifikovao za status paušalno oporezovanog preduzetnika promet tokom godine mora da bude manji od 6.000.000 dinara. Poslovanje u sistemu PDV isključuje mogućnost poslovanja preduzetnika kao paušalca, kao i vršenje usluga u oblasti marketinga, knjigovodstva, trgovina na malo i veliko. Verovatnoća da će se preduzetnici „knjigaši“ naći u sivoj ekonomiji je razlika prve dve varijable. Paušalni porez je nepovoljno rešenje za preduzetnike sa malim prometom.

odnose se na poređenje malih, srednjih i velikih preduzeća. Naime, postoji značajno manja verovatnoća da će se mala i srednja preduzeća prema broju zaposlenih naći u sivoj ekonomiji, što je prikazano i u prethodnom deskriptivnom delu analize. Moguće objašnjenje je u definiciji sive ekonomije koja podrazumeva angažovanje zaposlenih tako da nisu prijavljeni ili se plaćanja odvijaju delom van legalnih tokova, tako da velika preduzeća deo radne snage angažuju ili plaćaju na taj način.

Privredna društva i preduzetnici koji posluju sa povezanim licima značajno uvećavaju verovatnoću učešća u sivoj ekonomiji. Izgled da povezano preduzeće bude uključeno u sivu ekonomiju u odnosu na nepovezana je za 82% veći. U odnosu na oko četvrtinu privrednih društava koja posluju sa povezanim licima, to učešće kod preduzetnika je u skladu sa očekivanjima manje – 14% preduzetnika posluje sa povezanim licima.

Kao dodatne karakteristike koristimo svojinski tip i **učešće stranog vlasništva**. U pogledu stranog vlasništva očekujemo negativan predznak, odnosno verovatnoća da preduzeća u stranom vlasništvu odnosno učešćem u stranom vlasništvu posluju u sivoj ekonomiji opada. Ipak, treba biti oprezan prilikom formulisanja hipoteza o

navedenom odnosu, jer je bitno i ko je strani vlasnik, odnosno iz kojih zemalja je vlasnik preduzeća registrovanog u Republici Srbiji. Dobijeni rezultati u ovom pogledu odstupaju od očekivanih, jer je poslovanje preduzeća u stranom vlasništvu u većini specifikacija osim u konačnom modelu izglednije da se nađe u sivoj ekonomiji. Prema rezultatima ankete, čak 35% ovih preduzeća posluje u sivoj ekonomiji. Detaljno razmatranje ovog odnosa zahtevao bi bolji uvid o karakteristikama ovih preduzeća.

Regionalne promenljive

Druga grupa varijabli nije statistički značajna. Regionalne karakteristike nisu bile statistički značajne ni u prethodnom istraživanju. Ipak treba napomenuti da je **Vojvodina** na „ivici“ statističke značajnosti, kao i da je predznak u skladu sa očekivanjima.²⁵ Takođe, u nekim specifikacijama Vojvodina je bila statistički značajna u odnosu na Centralnu Srbiju.

Promenljive delatnosti

U trećoj grupi varijabli **sektor saobraćaja** ima skoro dva puta više šansi da bude u sivoj

25 U ovom slučaju ne možemo da odbacimo nultu hipotezu i tvrdimo da je koeficijent značajno različit od 0. Pri tome, promenljiva koja je „statistički značajna“ ne mora nužno da bude zaista važna. U statistici se termin „statistička značajnost“ koristi samo da ukaže da su dokazi protiv nulte hipoteze dostigli standard označen postavljenim nivoom značajnosti α . Praktična značajnost, međutim, zavisi od veličine razlike između hipotetične i stvarne vrednosti parametra. Zato se može dogoditi da statistički značajna razlika bude toliko mala da je sa stanovišta posmatranog praktičnog problema smatramo irelevantnom.

ekonomiji (u odnosu na sektor ostalih usluga), pri čemu statistički značaj varira u zavisnosti od korišćene zavisne promenljive. U odnosu na prethodno istraživanje, kada je sektor građevinarstva bio statistički značajan i imao skoro dva puta više šansi da bude u sivoj ekonomiji, a sektor trgovine dva puta manje u odnosu na sektor ostalih usluga, i ovog puta ostali sektori imaju očekivane znake, ali nisu statistički značajni. Drugim rečima, ako se u model uključi uticaj drugih karakteristika preduzeća, kao što je velič ina, tip privrednog subjekta, obveznik PDV-a, itd, značaj sektora se gubi. I ovog puta možemo konstatovati da se prilikom formulisanja strategija, kao i specifičnih mera za formalizaciju sive ekonomije, fokus može usmeriti na sektorski neutralne mere, ovog puta uz izuzetak saobraćaja. Naravno, istraživanje nije obuhvatilo neregistrovane subjekte, tako da se to ne odnosi na one sektore u kojima je pristustvo neregistrovanih subjekata značajno.

Očekivanja i stavovi privrednih subjekata

S obzirom da je u deskriptivnom delu dat detaljan pregled u odnosu na delatnosti i druge karakteristike privrednih subjekata, pažnju ćemo usmeriti ka četvrtoj grupi koja posmatra percepcije i stavove privrednih subjekata u pogledu učesća u sivoj ekonomiji.

Stav u pogledu opravdanosti obavljanja aktivnosti u sivoj ekonomiji je i ovoga puta veoma

bitan i statistički značajan. Odnos izgleda u slučaju opravdanosti iznosi 1,72, tako da dobijeni rezultati potvrđuju prethodne nalaze prema kojima je znatno veća verovatnoća učesća u sivoj ekonomiji ukoliko subjekti to smatraju opravdanim. Naime, dati odgovor meri opravdanost poslovanja u sivoj ekonomiji tako da veća ocena znači da je aktivnost „opravdanija“. Nalaz važi za različite specifikacije modela, dok su slični rezultati dobijeni i u slučaju analize stepena uključenosti u sivu ekonomiju koji su predstavljeni u drugom delu.

Za razliku od opravdanosti obavljanja privrednih aktivnosti u sivoj ekonomiji, **verovatnoća detekcije** nije statistički značajna (slični rezultati dobijaju se i ako se umesto kumulativne verovatnoće koriste pojedinačne verovatnoće otkrivanja, sankcionisanja i plaćanja). Preostala varijabla u ovoj grupi, veštačka promenljiva koja opisuje stav ispitanika u vezi težine, odnosno blagosti postojećih **kazni** nije statistički značajna. U kom pravcu ova promenljiva treba da utiče na rezultate nije izvesno. Naime, moguće je da preduzeća koja iznose stav da su kazne blage ne posluju u sivoj ekonomiji, ali očekuju dodatnu zaštitu od neloyalne konkurencije putem većih sankcija. S druge strane, moguća je i drugačija interpretacija, prema kojoj su upravo privredni subjekti koji učestvuju u sivoj ekonomiji izneli stav da su kazne blage, što svakako predstavlja motiv za obavljanje aktivnosti u sivoj ekonomiji.

TABELA 12. Determinante uključivanja privrednih subjekata u sivu ekonomiju 2017.

	Model (1) siva1	Model (2) siva2	Model (3) siva1	Model (4) siva2
KARAKTERISTIKE PRIVREDNOG SUBJEKTA				
Preduzetnici	1,911** (2,44)	1,988*** (2,69)	1,949** (2,49)	2,350*** (3,20)
Preduzetnici koji podnose finansijske izveštaje			0,532 (-1,43)	0,415** (-2,11)
PDV	3,718*** (4,78)	1,172 (0,65)	5,144*** (6,00)	1,534* (1,76)
Privatna	0,652 (-0,72)	0,578 (-0,91)	1,157 (0,27)	1,012 (0,02)
Strano učešće	3,091* (1,83)	2,716** (2,02)	2,691* (1,72)	1,984 (1,44)
Ln(Zaposl)	1,010 (0,10)	1,018 (0,17)		
Bez zaposlenih			6,009*** (2,74)	3,927** (2,25)
od 1 do 4 zaposlenih			0,878 (-0,25)	0,615 (-1,00)
od 5 do 20 zaposlenih			0,641 (-0,88)	0,436* (-1,71)
od 20 do 50 zaposlenih			0,776 (-0,45)	1,010 (-0,10)
od 50 do 250 zaposlenih			1,205 (0,34)	1,010 (1,010,)
Posluje sa povezanim licima			1,844** (2,42)	1,930*** (2,71)
Ln(Starost)	0,0000701 (-0,46)	0,246 (-0,07)		
Mlada			1,550 (1,12)	1,003 (0,01)

III | SIVA EKONOMIJA U SEKTORU PREDUZEĆA I PREDUZETNIKA

	Model (1) siva1	Model (2) siva2	Model (3) siva1	Model (4) siva2
REGION				
Beograd	1,267 (0,93)	0,981 (-0,08)	0,879 (-0,49)	0,686 (-1,55)
Vojvodina	0,770 (-0,84)	0,711 (-1,29)	0,757 (-1,00)	0,631 (-1,83)
DELATNOST				
Trgovina	0,856 (-0,50)	1,100 (0,32)	0,740 (-1,03)	1,002 (0,01)
Poljoprivreda	1,297 (0,35)	0,859 (-0,23)	0,703 (-0,52)	0,536 (-1,09)
Industrija	0,958 (-0,12)	1,205 (0,55)	0,972 (-0,09)	1,167 (0,49)
Građevinarstvo	1,071 (0,15)	1,605 (1,20)	1,160 (0,36)	1,625 (1,30)
Ugostiteljstvo	1,528 (0,84)	1,164 (0,35)	1,405 (0,72)	1,188 (0,43)
Saobraćaj	1,252 (0,52)	2,577*** (2,82)	1,004 (0,01)	2,11** (2,35)
PERCEPCIJE I STAVOVI				
Kumulativna verovatnoća (otkrivanja, kažnjavanja i plaćanja)	2,042 (1,64)	1,242 (0,52)		
Percepcija verovatnoće otkrivanja			1,004 (0,01)	0,810 (-0,55)
Stav o opravdanosti	1,519*** (3,57)	1,818*** (5,28)	1,470*** (3,28)	1,864*** (5,63)
Stav o težini sankcija	0,961 (-0,16)	1,038 (0,17)	0,818 (-0,83)	0,993 (-0,33)

	Model (1) siva1	Model (2) siva2	Model (3) siva1	Model (4) siva2
FINANSIJSKI POLOŽAJ				
Pad prometa	0.987 (-0.05)	0.842 (-0.74)	0.997 (-0.01)	0.806 (-0.88)
Dobit			0.563* (-1.74)	0.530** (-2.12)
chi2 (df_m)	60.53 (18)	55.13 (18)	80.57 (25)	76.09 (25)
Pseudo R ²	0.0951	0.0795	0.125	0.118
N	863	845	926	909
Wald chi2 (23)			81.80 (0.00)	76.45(0.00)
Log Pseudo			-361.59	-426.3
AIC	719.6	869.5	771.9	903.1
BIC	810.0	959.6	897.5	1028.2

Koeficijenti dati kao odnos izgleda (odds ratio). U zagradama je predstavljena z statistika.

AIC je Akaike informacion kriterijum selekcije modela, BIC je Bayesov informacioni kriterijum pri čemu niža vrednost označava bolji model. Statistička značajnost * p<.10, ** p<.05, *** p<.01

Rezultat poslovanja i kretanje ukupnog prometa

U poslednjoj grupi su dve varijable. Naime, **u uslovima lošeg poslovanja ili pada privrednih aktivnosti, privredni subjekti često kao jedinu alternativu da „prežive“ vide izmeštanje dela poslovnih aktivnosti u sivu ekonomiju.** U ovom delu koristili smo rezultate tj. poslovni uspeh anketiranih na osnovu odgovora o postojanju dobiti/gubitka i kretanju ukupnog prometa. Načelno, očekujemo da se siva ekonomija koristi pre svega kao strategija preživljavanja, tako da preduzeća koja posluju sa dobitkom imaju manju

verovatnoću da će biti uključena u sivu ekonomiju u odnosu na ona koja posluju sa gubitkom. Nalazi našeg modela potvrđuju ovu pretpostavku, jer je verovatnoća uključivanja u sivu ekonomiju za preduzeća koja posluju sa dobitkom dva puta manja u odnosu na ona koja posluju sa gubitkom (model 4 i 5).

Takođe, očekujemo da trenutne poteškoće mogu uticati i na preduzeća koja posluju sa dobitkom da budu uključena u sivu ekonomiju. Drugim rečima, pad prometa može biti bitna determinanta odluke u pogledu sive ekonomije. Kao i u prethodnom istraživanju, ova promenljiva nije statistički značajna, pri čemu je očekivani

predznak u skladu sa očekivanjima. Moguće objašnjenje zašto nije značajna je što je period lošeg poslovanja ograničen, tako da su preduzeća koja su već duži period u krizi „odavno“ u sivoj ekonomiji, tako da tu nema promene. Takođe, ne samo preduzeća kojima je opao promet već i druga preduzeća u uslovima krize pokušavaju da u sivoj ekonomiji dođu do dodatnih izvora prihoda, kako bi ili poboljšala svoje tokove gotovine, ili obezbedila dodatne izvore finansiranja, što ograničava uticaj ove promenljive.

3.5. DETERMINANTE NIVOA UKLJUČENOSTI U SIVU EKONOMIJU

U ovom delu ćemo koristiti ekonometrijsku analizu da bi identifikovali **specifične faktore koji utiču na nivo uključenosti preduzeća u aktivnosti sive ekonomije**, a takođe i da bi identifikovali njihov neto uticaj. Napominjemo da je potrebno razlikovati model koji je prikazan u prethodnom delu, koji razmatra verovatnoću uključivanja u sivu ekonomiju (odluku o uključivanju), od modela koji razmatra nivo uključivanja u sivu ekonomiju (u kojoj meri su preduzeća uključena), jer je reč o različitim, mada povezanim odlukama. Prvi model opisuje faktore koji doprinose uključivanju u sivu ekonomiju, a drugi faktore koji utiču na intenzitet sive ekonomije, koji će biti analiziran u nastavku teskta.

Tabela 13 prikazuje rezultate regresije (ocenjene metodom najmanjih kvadrata) u kojima je zavisna promenljiva proporcija sive ekonomije (neprijavljena proizvodnja) preduzeća, procenjena u delu 2.4, a nezavisne promenljive su faktori koji utiču na nivo uključenosti preduzeća u neprijavlivanje proizvodnje, tj. neprijavljivanje zarada zaposlenih i neprijavlivanje profita preduzeća.

Nezavisne promenljive su svrstane u pet grupa.

1. Prvu grupu čine **karakteristike** privrednih subjekata – da li se radi o privrednom društvu ili preduzetniku, PDV obvezniku ili ne, privatnoj ili drugim oblicima svojine, privrednom subjektu sa domaćim ili stranim kapitalom, kao i promenljive koje se odnose na veličinu preduzeća prema broju zaposlenih i na starost preduzeća (izražene kao prirodni logaritam).
2. Drugu grupu čine promenljive koje se odnose na **delatnost** u kojoj preduzeće posluje.
3. Treću grupu čine promenljive koje se odnose na **poslovanje preduzeća** – vrednost ukupnog prihoda od prodaje, kao i promena ukupnog prihoda od prodaje u odnosu na 2016. godinu.
4. Četvrtu grupu čine **očekivanja i stavovi** anketiranih privrednih subjekata, kao što su očekivanja u pogledu verovatnoće sankcija, stavovi o visini kazni i socijalne norme merene stepenom opravdanosti sive ekonomije.

5. Poslednju, petu grupu čine promenljive koje se odnose na **region** u kojem preduzeće posluje.

Ocenjena su četiri modela koja su prikazana u Tabeli 13. Ako iz početnog modela 1 koji obuhvata većinu promenljivih koje smo objasnili u prethodnom pasusu izostavimo promenljive koje se odnose na region u kojem preduzeća posluju, jer nisu statistički značajne dolazimo do modela 2. Uključivanjem promenljive koja se odnosi na stav od kaznama dolazimo do modela 3. U poslednjem modelu 4 smo promenljivu koja se odnosi na očekivanja u pogledu verovatnoće kažnjavanja zamenili sa promenljivom koja se odnosi na očekivanja u pogledu verovatnoće da će preduzeće koje posluje neformalno biti otkriveno, kažnjeno i da će platiti kaznu. Mi ćemo se uglavnom fokusirati na poslednji model 4 koji objašnjava najveći procenat varijacija zavisne promenljive (neprijavljena proizvodnje). Komentarišaćemo samo promenljive koje su statistički značajne, a to su tip kapitala, delatnost, veličina i promena vrednosti prodaje roba i usluga u odnosu na prethodu godinu, kao i promenljive koje se odnose na očekivanja i stavove anketiranih privrednih subjekata.

Karakteristike privrednih subjekata

U prvoj grupi nezavisnih promenljivih statistički značajna je samo promenljiva koja se odnosi

na tip kapitala. Ocenjeni koeficijent je statistički značajan na nivou od 5%, ima očekivani predznak i ukazuje da su **privredni subjekti sa stranim kapitalom manje uključeni u aktivnosti sive ekonomije (za 6,7 procentnih poena) u odnosu na privredne subjekte sa domaćim ili mešovitim kapitalom**, pod pretpostavkom nepromenjenih ostalih nezavisnih promenljivih. Sličan rezultat dobijen je i u regresiji neprijavljenih zarada u Srbiji za 2012. godinu (Railly and Krstić, 2017).

Delatnost privrednih subjekata

Kada je u pitanju delatnost preduzeća, statistički značajan je samo koeficijent koji se odnosi na saobraćaj. **Preduzeća čija je osnovna delatnost saobraćaj više se bave sivom ekonomijom (za 6,4 procentna poena) u odnosu na preduzeća u sektoru ostalih usluga.** To znači da se značajne sektorske razlike u nivou uključenosti u sivu ekonomiju koje su opisane u deskriptivnom delu (deo 3.2) neutrališu, kada se u model uključi uticaj drugih karakteristika privrednih subjekata (veličina, starost, tip privrednog subjekta itd). Ovaj nalaz ukazuje na potrebu formulisanja specifičnih mera za formalizaciju sive ekonomije koje su uglavnom sektorski neutralne, izuzev saobraćaja, što je u skladu sa preporukama iz prethodne studije o sivoj ekonomiji (Krstić i Radulović, 2015), gde je jedino građevinarstvo imalo statistički značajan i pozitivan efekat na uključivanje u sivu ekonomiju.

Finansijski položaj preduzeća

U okviru treće grupe faktora koje se odnose na poslovanje preduzeća, rezultati ukazuju da su **preduzeća sa većim prometom manje uključena u neprijavlivanje zaposlenih, neprijavlivanje zarada ili neprijavlivanje profita**. Privredni subjekti koji su imali prihod od prodaje roba i usluga između 500.001–1.000.000€ i 1.000.000€ i više bili su manje uključeni u sivu ekonomiju za 5 i 3 procentna poena respektivno u odnosu na privredne subjekte čiji su prihodi bili manji od 200.000€, pod pretpostavkom ostalih nepromenjenih nezavisnih varijabli. Ovaj rezultat govori u prilog tvrdnji da ekonomske performanse privrednog subjekta značajno determinišu nivo uključenosti u sivu ekonomiju. **Pored toga, privredni subjekti čiji je ukupan prihod ostao na nivou prethodne godine manje su bili uključeni u sivu ekonomiju u odnosu na privredne subjekte čiji je promet opao**. Ovaj rezultat sugerše da poboljšanje ekonomske pozicije preduzeća može dovesti do smanjenja sive ekonomije.

Očekivanja i stavovi vlasnika/menadžera

Na kraju, analiziramo percepciju i stavove vlasnika/menadžera u pogledu nivoa njihove aktivnosti u sivoj ekonomiji.²⁶ Stav u pogledu opravdanosti bavljenja sivom ekonomijom je statistički značajan. **Kako ocena o opravdanosti poslovanja u sivoj ekonomiji raste** (s obzirom da je reč o oceni koja se kreće od 1 do 4), **povećava se obim aktivnosti u sivoj ekonomiji**, što je konzistentno sa teorijom.²⁷ Niski poreski moral obično je podstaknut niskim stepenom poverenja u državne institucije, njihovu pravičnost i efikasnost, kao i visokim stepenom tolerancije sive ekonomije od strane države. Ovakvi rezultati dobijeni su u istoj regresiji determinanti nivoa uključenosti u sivu ekonomiju u Crnoj Gori (Railly and Krstić, 2017), kao i u baltičkim zemljama (Putninš and Sauka 2015). Istraživanje sive ekonomije Srbije iz 2012. godine ukazuje da je ocena o opravdanosti poslovanja u sivoj ekonomiji važna i za odluku preduzeća da li će se baviti aktivnostima sive ekonomije ili ne (Krstić i Radulović, 2015).

26 Pri tome, treba napomenuti da postoji potencijalni problem endogenosti varijabli koje se odnose na stavove/percepcije koje su uključene u specifikaciju. Ovo proizilazi iz činjenice da neobjašnjene varijacije koje determinišu stavove/percepcije mogu biti korelisane sa neobjašnjenim varijacijama koje determinišu veličinu sive ekonomije. Ako su oni pozitivno korelisani, vrednost koeficijenata ocenjenih metodom najmanjih kvadrata će biti preceñjena, tako da je potreban izvestan stepen opreza u tumačenju ovih rezultata. Međutim, odsustvo bilo kakvih instrumenata u podacima Ankete preduzeća, spečava nas da detaljno ispitamo ovaj problem.

27 Jedinično povećanje ocene o opravdanosti poslovanja u sivoj ekonomiji, dovodi do povećanja sive ekonomije u proseku za 2,1 procentni poen, pod pretpostavkom nepromenjenih ostalih faktora.

TABELA 13. Determinante nivoa uključenosti preduzeća u sivu ekonomiju, Srbija, 2017.

	Model (1)	Model (2)	Model (3)	Model (4)
Karakteristike privrednog subjekta				
Preduzetnik	-0,009 (0,018)	-0,008 (0,017)	-0,005 (0,017)	-0,006 (0,017)
PDV obveznik	-0,026 (0,020)	-0,025 (0,020)	-0,024 (0,020)	-0,023 (0,020)
Privatna svojina	-0,007 (0,049)	-0,008 (0,049)	-0,002 (0,048)	0,004 (0,051)
Stani kapital	-0,074 (0,033)**	-0,075 (0,033)**	-0,070 (0,031)**	-0,067 (0,030)**
Ln (broj zaposlenih)	-0,001 (0,007)	-0,001 (0,007)	-0,001 (0,007)	-0,001 (0,007)
Ln (starost)	0,005 (0,009)	0,005 (0,009)	0,002 (0,009)	0,001 (0,009)
Delatnost				
Trgovina	0,025 (0,023)	0,026 (0,023)	0,031 (0,022)	0,030 (0,023)
Poljoprivreda	-0,018 (0,030)	-0,019 (0,029)	-0,029 (0,031)	-0,033 (0,032)
Industrija	-0,004 (0,023)	-0,004 (0,023)	-0,001 (0,022)	-0,004 (0,022)
Građevinarstvo	0,019 (0,025)	0,020 (0,025)	0,029 (0,025)	0,023 (0,025)
Ugostiteljstvo	0,007 (0,028)	0,008 (0,028)	0,019 (0,028)	0,015 (0,028)
Saobraćaj	0,065 (0,035)*	0,065 (0,035)*	0,068 (0,035)*	0,064 (0,035)*

III | SIVA EKONOMIJA U SEKTORU PREDUZEĆA I PREDUZETNIKA

	Model (1)	Model (2)	Model (3)	Model (4)
FINANSIJSKI POLOŽAJ				
Vrednost prodaje, u RSD				
200.001 – 500.000	-0,039 (0,041)	-0,039 (0,042)	-0,045 (0,040)	-0,032 (0,042)
500.001 – 1.000.000	-0,052 (0,029)*	-0,052 (0,029)*	-0,060 (0,028)**	-0,060 (0,028)**
1.000.000 – 5.000.000	-0,031 (0,020)	-0,031 (0,020)	-0,035 (0,020)*	-0,036 (0,019)*
Preko 5.000.000	-0,035 (0,019)*	-0,035 (0,018)*	-0,038 (0,018)**	-0,032 (0,018)*
Promena vrednosti prodaje u odnosu na 2016.				
Stabilan	-0,044 (0,020)**	-0,045 (0,020)**	-0,051 (0,019)***	-0,048 (0,019)**
Porastao	0,001 (0,022)	0,001 (0,022)	-0,003 (0,022)	-0,003 (0,022)
Očekivanja i stavovi				
Verovatnoća kažnjavanja	-0,114 (0,028)***	-0,116 (0,027)***	-0,110 (0,027)***	
Stav o opravdanosti sive ekonomije	0,018 (0,011)*	0,018 (0,011)*	0,023 (0,011)**	0,021 (0,011)*
Stav o kaznama			0,057 (0,016)***	0,059 (0,016)***
Kumulativna verovatnoća (otkrivanja, kažnjavanja i plaćanja)				-0,139 (0,022)***
Region				
Beograd	-0,004 (0,021)			
Vojvodina	-0,010 (0,017)			

	Model (1)	Model (2)	Model (3)	Model (4)
KONSTANTA	0,228 (0,067)***	0,225 (0,067)***	0,196 (0,065)***	0,165 (0,067)**
PRILAGOĐEN R2	0,079	0,082	0,105	0,117
N	647	647	647	636
F TEST	2,58	2,78	3,27	4,96
PROB>F	0,000	0,000	0,000	0,000

Napomene: * $p < 0.01$; ** $p < 0.05$; *** $p < 0.01$

Zavisna varijabla je udeo neprijavljene proizvodnje preduzeća. Referentne kategorije: privredno društvo, nije PDV obveznik, domaći ili mešoviti kapital, ostale usluge, prihodi od prodaje manji od 200.000 RSD, prihodi od prodaje opali u odnosu na 2016. godinu, kazne nisu blage ili neutralan stav, region Centralne Srbije. Robusne standardne greške date su u zagradama.

Verovatnoća sankcija je visoko signifikantna, ima veliki efekat na nivo uključenosti preduzeća u sivu ekonomiju i ukazuje da se **sa povećanjem verovatnoće kažnjavanja smanjuje nivo poreske evazije i neprijavlivanja zarada**, što je u skladu sa predviđanjima modela racionalnog izbora. Ovaj rezultat je konzistentan sa nalazima za baltičke zemlje (Putninš and Sauka 2015), kao i sa nalazima za Srbiju koji se odnose na determinante nivoa neprijavlivanja zarada (Railly and Krstić, 2015). Da bi uključili i efekat da će kažnjeni privredni subjekti i platiti kaznu, u regresiju 4 smo uključili, umesto verovatnoće kažnjavanja, varijablu koja se odnosi na složenu verovatnoću da će privredni subjekt koji je otkriven, biti kažnjen i da će platiti kaznu. Dok sa rastom verovatnoće kažnjavanja nivo sive ekonomije opada za 11 procentnih poena (model 3), **sa rastom**

verovatnoće da će privredni subjekt koji je otkriven, biti kažnjen i da će tu kaznu i platiti, nivo sive ekonomije se smanjuje za 14 procentnih poena (model 4). Ovaj rezultat ukazuje da politike za smanjenje sive ekonomije treba da budu usmerene na povećanje verovatnoće kako detekcije i kažnjavanja privrednih subjekata koji se bave sivom ekonomijom, tako i na plate izrečenih kazni, kroz efikasniju kontrolu inspeksijskih i poreskih organa.

Promenljiva koja opisuje stav ispitanika u vezi visine kazne je visoko statistički značajna i ukazuje da **oni koji smatraju da postojeće kazne treba povećati su intenzivnije uključeni u aktivnosti sive ekonomije za 5,9 procentnih poena od ostalih**. To bi značilo da su ovi privredni subjekti više uključeni u neprijavlivanje zarada i profita, upravo zbog toga što su postojeće kazne male, pa ih treba povećati.

IV

ZAKLJUČAK

Budući da poboljšanje ekonomske pozicije preduzeća može dovesti do smanjenja sive ekonomije, **dalje unapređenje makroekonomskog i regulatornog ambijenta** ima veliki značaj za prelazak privrednih subjekata iz sive u formalnu zonu poslovanja.

Poslovanje u sivoj ekonomiji mahom je vezano za strategiju preživljavanja, jer je verovatnoća da će se preduzeća sa gubitkom naći u sivoj ekonomiji duplo veća u odnosu na preduzeća koja uspešno posluju. Privredni subjekti sa većim prihodom, kao i oni sa stabilnim prihodom od prodaje su manje uključeni u sivu ekonomiju (neprijavlivanje zaposlenih, neprijavlivanje zarada ili neprijavlivanje profita).

Kako neprijavlivanje zaposlenih odnosno delimična ili potpuna isplata zarada u gotovini predstavlja dominantan oblik sive ekonomije kod nas, **fokus mera javne politike treba i dalje da bude na smanjenju neformalnog zapošljavanja.**

U pogledu učešća u sivoj ekonomiji, nekoliko karakteristika preduzeća se izdvaja prema svom značaju. U skladu sa očekivanjima, izgledi da će se preduzetnici naći u sivoj ekonomiji su više nego dvostruko veći u odnosu na privredna društva, ali se oni smanjuju ako je reč o preduzetnicima koji podnose finansijske izveštaje. U pogledu privrednih društava jasno se izdvajaju preduzeća koja nemaju zaposlene i preduzeća koja posluju sa povezanim licima. Verovatnoća da će se naći u sivoj ekonomiji za preduzeća bez zaposlenih je čak četiri puta veća u odnosu na privredu koja ima zaposlene. Ti nalazi potvrđuju potrebu za **adekvatnim targetiranjem visoko rizičnih privrednih subjekata, čime bi korišćenje oskudnih resursa poreske uprave bilo efikasnije.**

Nalazi ankete ukazuju da je u proteklih pet godina došlo do unapređenja prevencije, što je posledično dovelo i do smanjenja sive ekonomije. Percepcija subjekata kako u pogledu verovatnoće otkrivanja, tako i u pogledu težine

sankcije je sada značajno veća u odnosu na period pre pet godina. To je svakako doprinelo smanjenju nivoa angažovanja privrednih subjekata u sivoj ekonomiji. Sa rastom verovatnoće da će privredni subjekat koji je otkriven, biti kažnjen i da će tu kaznu i platiti, nivo sive ekonomije se smanjuje za 14 procentnih poena. To ukazuje da politike za smanjenje sive ekonomije treba da budu usmerene na povećanje verovatnoće kako detekcije i kažnjavanja privrednih subjekata koji se bave sivom ekonomijom, tako i naplate izrečenih kazni, kroz **efikasniju kontrolu inspeksijskih i poreskih organa**. Dalja reforma inspeksijskog sistema i uvođenje portala za razmenu informacija svakako će doprineti smanjenju sive ekonomije.

Stav privrednih subjekata da je poslovanje u sivoj ekonomiji opravdano predstavlja značajnu determinantu odluke u pogledu uključenosti u sivu ekonomiju, kao i u pogledu nivoa uključenosti u sivu ekonomiju. Takav stav može biti odraz percepcije o neadekvatnoj poreskoj

politici i prevelikom poreskom opterećenju. U tom pogledu je smanjenje nezadovoljstva obveznika u pogledu pojedinih aspekata poreskog sistema bitna komponenta daljeg smanjenja sive ekonomije. To je moguće postići predvidljivijom poreskom politikom, uključivanjem i boljim informisanjem u pogledu izmena poreskih propisa. Takođe, jedan od prioriteta države treba da bude **povećanje poreskog morala** kroz medijske kampanje umerene ka jačanju svesti građana o negativnim efektima sive ekonomije, boljem informisanju građana o vrednosti javnih usluga, kao i poboljšanjem kvaliteta tih usluga.

Budući da siva ekonomija nije ograničena na jednu ili dve privredne grane, važno je da se prilikom formulisanja strategija, kao i specifičnih mera za formalizaciju sive ekonomije, fokus usmeri na **sektorski neutralne mere**. Ovde ponovo podsećamo da istraživanje nije obuhvatilo neregistrovane subjekte, tako da se ovaj nalaz ne odnosi na one sektore u kojima je prisustvo neregistrovanih subjekata značajno.

LITERATURA

- Allingham, Michael G., and Agnar Sandmo. 1972. "Income tax evasion: A theoretical analysis." *Journal of Public Economics*, 1: 323–338.
- Becker, G. (1968). Crime and punishment: An economic approach. *Journal of Political Economy* 76, 169–217.
- Belev, B. (2003). "The informal economy in the EU Accession Countries: Size, scope, trends and challenges to the process of EU enlargement", Center for Study of Democracy, Sofia.
- Christie, E. and Holzner, M. (2004). "Household Tax Compliance and Shadow Economy in Central and Southeastern Europe". *The WIIW Balkan Observatory Working Papers No. 038*.
- Center for the Study of Democracy, Sofia. (2016). *Hidden Economy Indexes in Bulgaria 2002 – 2015: Results and Methodological Notes*.
- European Commission. 2007. *Eurobarometer. Special Eurobarometer 284: Undeclared Work in the European Union*, Brussels: European Commission.
- European Commission. 2014. *Eurobarometer. Special Eurobarometer 402: Undeclared Work in the European Union*, Brussels: European Commission.
- Friedman, Eric, Simon Johnson, Daniel Kaufmann, and Pablo Zoido-Lobaton, (2000) "Dodging the Grabbing Hand: The Determinants of Unofficial Activity in 69 Countries," *Journal of Public Economics*, 76, 459–493.
- FREN (2017), *Kvartalni monitor* (2017), br. 50.
- Luttmer, E. and Singhal, M. (2014). "Tax morale", *Journal of Economic Perspectives* 28, 149–168.
- Gerxhani, Klarita (2007). "Did you pay your taxes?" How (not) to conduct tax evasion surveys in transition countries. *Social Indicators Research* 80, 555–581.
- Hanousek, Jan and Palda, Filip (2004). Quality of government services and the civic duty to pay taxes in the Czech and Slovak Republics, and other transition countries. *Kyklos* 57(2), 237–252.

- Hudson, John, Colin C. Williams, Marta Orviska, and Sara Nadin. 2012. "Evaluating the impact of the informal economy on businesses in South East Europe: Some lessons from the 2009 World Bank Enterprise Survey." *South East European Journal of Economics and Business*, 7 (1): 99–110. <https://doi.org/10.2478/v10033-012-0010-x>
- Hassan and Schneider, 2016, Hassan and Schneider, Size and Development of the Shadow Economies of 157 Worldwide Countries: Updated and New Measures from 1999 to 2013, *Journal of Global Economy* 2016, 4:3 DOI: 10.4172/2375-4389.1000218
- Johnson, Simon; Kaufmann, Daniel; Schleifer, Andrei, 1997. The unofficial economy in transition. *Brookings Papers on Economic Activity* 2, 159–239.
- Krstić, G. (2002). "An Empirical Analysis of the Formal and Informal Labour Markets in FR Yugoslavia (1995–2000)", School of Social Sciences, University of Sussex, Brighton, UK.
- Krstić, Gorana and Schneider, Friedrich (2015). Formalizing the Shadow Economy in Serbia, Policy Measures and Growth Effects, *Springer*, 2015.
- Krstić, Gorana, and Radulović, Branko. 2015. "The Shadow Economy in the Business and Entrepreneurial Sectors." In *Formalizing the Shadow Economy in Serbia, Policy Measures and Growth Effects*, eds. Gorana Krstić and Friedrich Schneider, 77–107, Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-13437-6_6
- Kaufmann, D. and Kaliberda, A. (1996). "Integrating the unofficial economy into the dynamics of post socialist economies: A framework of analyses and evidence", in: B. Kaminski (ed.), *Economic Transition in Russia and the New States of Eurasia*, London: M.E. Sharpe, pp. 81–120.
- Kazemier, Brugt and van Eck, Rob (1992). Survey investigations of the hidden economy. *Journal of Economic Psychology* 13, 569–587.
- Lackó, Maria, 2000. Hidden economy – An unknown quantity? Comparative analysis of hidden economies in transition economies, 1989–95. *Economics of Transition* 8(1), 117–149.
- Medina and Schneider (2017), *Shadow Economies around the World: New Results for 158 Countries over 1991–2015*.
- Petrović, P., Brčerević, D, i Minić, S. (2017), Fiskalna konsolidacija i privredni rast 2015–2017: plan, ostvarenja i pokretači, FS Radni dokument, 17/01, Fiskalni savet Republike Srbije.
- Putnins and Sauka (2012), *Shadow Economy Index for the Baltic Countries 2009–2011*, Centre for Sustainable Business at SSE Riga.
- Putninš, Talis J., and Arnis, Sauka (2015). "Measuring the shadow economy using company managers." *Journal of Comparative Economics*, 43(2):471–490. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jce.2014.04.001>

- Putninš, Talis J., and Arnis, Sauka. 2016. "Shadow Economy Index for the Baltic Countries 2009–2016." <http://www.sseriga.edu/en/centres/csb/shadoweconomy-index-for-baltic-countires-2009-1016/>
- Reilly, B. and Krstić, G. (2003). "Employees and Second Job-Holding in the Federal Republic of Yugoslavia: An Empirical Analysis." *Economics of Transition*, 11(1): 93–122. DOI: 10.1111/1468-0351.00141
- Railly, B. and Krstić, G. (2017), Shadow economy – is an enterprise survey a preferable approach? *Panoeconomicus*, OnLine – First Issue 00, Pages 22–22, <https://doi.org/10.2298/PAN161108022R.Forthcoming>
- Sauka, Arnis (2008). Productive, unproductive and destructive entrepreneurship: A theoretical and empirical exploration (Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH).
- Southeast European Leadership for Development and Integrity SELDI. 2016. "Hidden economy in Southeast Europe: Monitoring and Policy Implications for Good Governance." Policy Brief 6. http://seldi.net/fileadmin/public/PDF/Publications/Policy_Brief_6/BRIEF_06_SELDI_ENG_WEB.pdf
- Schneider, Friedrich, Buehn, Andreas and Montenegro, Claudio E. (2010) 'New Estimates for the Shadow Economies all over the World', *International Economic Journal*, 24: 4, 443 – 461.
- Schneider, F., Krstić, G., Arsić, M., Ranđelović, S. (2015). "What Is the Extent of the Shadow Economy in Serbia?" in *Formalizing the Shadow Economy in Serbia: Policy Measures and Growth Effects* (eds. G. Krstić, and F. Schneider), Chapter 5, pp.47–75, Contributions to Economics, Springer International Publishing. ISSN: 1431-1933, ISBN: 978-3-319-13436-9, DOI 10.1007/978-3-319-13437-6_5.
- Tedds, Lindsay M. 2010. "Keeping it off the books: an empirical investigation of firms that engage in tax evasion." *Applied Economics*, 42 (19): 2459-73. <http://dx.doi.org/10.1080/00036840701858141>
- World Bank (2017), *Doing Business 2017: Equal Opportunity for All*, Economy Profile 2017, Serbia, Washington, DC: World Bank.
- Williams, Collin C. 2006. *The Hidden Enterprise Culture: entrepreneurship in the underground economy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- International Labour Office (2011), *Statistical Update on Employment in the Informal Economy*, ILO Department of Statistics.
- Republički zavod za statistiku (2017), *Statistički godišnjak 2017*.

TABELA A1. Procenat privrednih subjekata (PS) sa neformalno zaposlenim radnicima prema njihovim karakteristikama

	% PS sa zaposlenima kojima se delimično uplaćuju doprinosi	% PS sa zaposlenima bez ugovora	% PS sa oba oblika neformalne zaposlenosti	% gotovinskog u ukupnim plaćanjima za PDV obveznike
UKUPNO	7,6	9,1	5,9	13,3
Tip privrednog subjekta				
Privredno društvo	7,2	11,4	6,3	9,8
Preduzetnik	7,7	8,2	5,7	14,9
Starost preduzeća				
Nova preduzeća, 1-2 godine	12,7	8,9	7,4	2,5
Ostala	7,3	9,1	5,8	13,8
Broj zaposlenih				
Do 4	8,5	9,1	7,1	14,9
5-19	5,0	4,7	2,3	8,4
20 i više	5,2	17,2	2,5	14,9
Delatnost				
Poljoprivreda	14,0	16,3	11,7	5,0
Proizvodnja	4,2	7,5	2,2	7,7
Gradjevinarstvo	8,6	7,9	5,0	4,3
Trgovina	5,6	6,6	4,9	18,1
Saobraćaj	11,4	10,8	9,3	26,3
Ugostiteljstvo	7,4	13,0	5,3	16,1
Ostale usluge	9,0	10,2	7,4	3,2
Region				
Beograd	7,1	7,8	4,5	20,9
Vojvodina	6,6	8,9	5,2	8,3
Šumadija i Zapadna Srbija	9,3	9,5	7,9	9,1
Južna I Istočna Srbija	7,5	11,1	6,5	3,5

Izvor podataka: Anketa o uslovima poslovanja preduzeća (privrednih društava i preduzetnika) u Srbiji, Ipsos i NALED.

TABELA A2. Tranzicija privrednih subjekata između sive i regularne ekonomije, 2012-2017 (%)

		2017		
		Formalni privredni subjekti	Neformalni privredni subjekti	UKUPNO
2012	Formalni privredni subjekti	76,6	74,4	76,2
	Neformalni privredni subjekti	23,4	25,6	23,8
	UKUPNO	100	100	100

Napomena: Posmatra se uzorak istih privrednih subjekata u 2012. i 2017. godini (panel podaci). Neformalni privredni subjekti su oni koji se bave sivom ekonomijom.

Izvor podataka: Anketa o uslovima poslovanja preduzeća (privrednih društava i preduzetnika) u Srbiji, Ipsos i NALED.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

339.192(497.11)“2017“
343.53

КРСТИЋ, Горана
Siva ekonomija u Srbiji 2017 : procena obima,
karakteristike učesnika i determinante / Gorana
Krstić, Branko Radulović. - Beograd : Nacionalna
alijansa za lokalni ekonomski razvoj - NALED, 2018
(Beograd : Birograf). - graf. prikazi, tabele. - 54 str. ;
21 x 21 cm

Tiraž 300. - Napomene i bibliografske reference uz
tekst. - Bibliografija:
str. 49-51.

ISBN 978-86-80128-03-0
1. Радуловић, Бранко [аутор]
а) Сиво тржиште - Србија - 2017 б) Привредни
криминал - Србија COBISS.SR-ID 257791244